

एकाइ तीन

भाषानीति, योजना र नेपालको भाषिक स्थिति

३.१ भाषायोजना र भाषानीतिको परिचय

योजना (Planning) को सामान्य अर्थ कुनै पनि कार्य व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित गर्नका निम्ति पहिले नै निर्धारित गरिने कार्यक्रमको रूपरेखा भन्ने हुन्छ । त्यसैगरी नीति (Policy) को सामान्य अर्थ पनि सरकार वा संस्था आदिले आफ्नो कार्य-सञ्चालनका लागि अंगाल्ने आधारभूत सिद्धान्त भन्ने हुन्छ । भाषायोजना र भाषानीति यी दुई शब्दको अर्थ फरक फरक भएर पनि प्रयोगको सन्दर्भमा खासै भिन्नता देखिदैन । भाषायोजना शब्दको सर्वप्रथम प्रयोग नर्वेली भाषा स्तरीकरण/अध्ययनका सन्दर्भमा हाउजेनले सन् १९५९ मा प्रयोगमा ल्याएको पाइन्छ (घिमिरे, २०६५: १२२) । भाषायोजना शब्दको प्रयोग गरेर विभिन्न मुलुकमा भएका राष्ट्रिय भाषायोजना सम्बन्धी गतिविधिहरू फलदायी वा उपलब्धि मूलक हुन नसकेपछि सन् १९८० को दशकपछि यही भाषायोजनाको विकल्पमा भाषानीति शब्दको प्रयोग गर्न थालिएको बुझिन्छ । यी शब्दहरू सामाजिक भाषाविज्ञानको क्षेत्रमा संलग्न युरोपेली र अमेरिकाली विद्वानहरूले प्रयोगमा ल्याएका हुन् । यिनै शब्द आज विकसित र विकासोन्मुख मुलुकहरूमा पनि प्रयोगमा आएका छन् ।

बहुभाषिक, विकासशील र कतिपय विकसित राष्ट्रहरूमा समेत भाषायोजना एक जटिल चुनौती मानिन्छ । एकातर्फ समाजका सबै भाषाहरूको पहिचान, संरक्षण र संवर्द्धनको आवश्यकता हुन्छ भने अर्कातर्फ समाजमा विभिन्न भाषिक समुदाय बिच आपसी सम्पर्क र समझदारी बढाउन साभ्ना माध्यम भाषाको आवश्यकता परेको हुन्छ । विकासशील राष्ट्रमा समुदायका भाषा भाषीहरूको अध्ययन-अध्यापनमा भन्दा सरकार र नीति निर्माताहरूको ध्यान आर्थिक विकासका गतिविधिहरूमा केन्द्रित भएको हुन्छ । यसले गर्दा भाषान्तरण, भाषा लोप, भाषिक मृत्यु, भाषाद्वैत र अन्य भाषासम्बन्धी विवादहरू एवम् भाषिक समस्याहरू बढ्दै जान्छन् । विकसित बहुभाषिक समुदायमा पनि एकातर्फ राजनीतिक र सामाजिक लक्ष्य पूरा गर्नुपर्ने र अर्कातर्फ प्रयोगात्मक र आवश्यकता पूरा गर्न राष्ट्रभाषा, राष्ट्रिय भाषा र कार्यालयीय भाषा निर्धारणसम्बन्धी समस्याहरू देखिन्छन् ।

बहुभाषिक समुदायमा प्रभावशाली वा बहुसङ्ख्यक भाषिक वक्ताहरूको असर अल्पसङ्ख्यक भाषिक वक्ताहरूमा परेको हुन्छ । राष्ट्रभाषा एवम् कार्यालयीय भाषाले पनि बहुभाषिक समुदायमा विपक्षीय भाषिक समुदायका वक्ताहरूमा दोहोरो

असर पारेको हुन्छ । अर्कातर्फ उनीहरूलाई मातृभाषा अवलम्बन गर्नुपर्ने बाध्यता हुन्छ भने अर्कातर्फ राष्ट्रभाषा र कार्यालयीय भाषाको माध्यमबाट राष्ट्रिय अवसरहरू प्राप्त गर्नुपर्ने हुन्छ । यिनै विविध भाषिक समस्याको परिधिमा रहेर भाषाको संरक्षण, संवर्द्धन र विकासका लागि संस्थागत वा सरकारी स्तरबाट गरिने आधिकारिक र दीर्घकालीन प्रयास वा कार्य विवरणलाई भाषा योजना भनिन्छ ।

भाषा योजना तयार गर्ने सन्दर्भमा सरकारले कतै राष्ट्रभाषा र कार्यालयीय भाषाको मान्यता एउटै भाषालाई दिएको, कतै एकभन्दा बढी भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएको र कतै एउटा भाषालाई राष्ट्रभाषा तथा एकभन्दा बढी भाषालाई कार्यालयीय एवम् व्यापार माध्यम भाषाको मान्यता दिएको पाइन्छ । भाषा योजनाले भाषा सम्बन्धी कार्यक्रम व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नका निम्ति पहिले नै कार्यक्रमको रूप रेखा वा पूर्व निश्चित तयारी गरेको हुन्छ । भाषा योजना अन्तर्गत पर्ने महत्वपूर्ण पक्ष भाषानीति हो । भाषानीतिमा कुनै सरकार वा संस्थाले भाषाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न आधारभूत आचार-संहिता अथवा सिद्धान्त तयार गरेको हुन्छ । यही राज्यको भाषा सम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तलाई भाषानीति भनिन्छ ।

भाषानीतिमा कुनै पनि सरकारले आफ्नो देशमा बोलिने भाषा र विदेशी भाषालाई कुन स्तरमा राखेर हेर्ने हो, त्यसको स्पष्ट नीति तर्जुमा गरेको हुन्छ । साथै स्वदेश भित्रका भाषाहरूमा पनि कुनलाई आधुनिकीकरण, कुनलाई मानकीकरण, कुनलाई राष्ट्रभाषा, कुनलाई सम्पर्क वा साभा भाषाका रूपमा विकास गर्ने र अल्पसंख्यक तथा लोपोन्मुख अवस्थामा रहेको भाषालाई कसरी संरक्षण, संवर्द्धन र विकास गर्ने भन्ने स्पष्ट नीति बनाएको हुन्छ ।

संसारमा हरेक राज्यका आ-आफ्नै भाषा योजना र नीतिहरू हुन्छन् । प्यारागुवामा ९० प्रतिशत मानिसहरू त्यहाँको पुरानो ग्वारानी भाषा बोल्दछन् भने ६० प्रतिशतभन्दा थोरै मानिसहरू स्पेनिस भाषा बोल्दछन् । ग्वारानी भाषाको प्रयोग सहरमा भन्दा गाउँमा, अनौपचारिक सन्दर्भमा, प्रेमाभिव्यक्ति गर्दा र साहित्य एवम् आत्मीय भाव प्रकटको सन्दर्भमा हुन्छ भने स्पेनिस भाषा औपचारिक सन्दर्भमा, कार्यालय र शिक्षाको माध्यममा तथा कानून-व्यापारको सन्दर्भमा प्रयोग हुन्छ । यी दुबै भाषालाई त्यहाँको सरकारले सन् १९६८ मा राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएको थियो (होल्मस, १९९२: १०३-४) । त्यहाँका मानिसहरू ग्वारानीलाई आफ्नो राष्ट्रिय पहिचानको प्रतीक मान्दछन् भने स्पेनिसलाई व्यवहार-उपयोगी भाषा सम्झिन्छन् ।

प्यारागुवा सरकारले यी दुबै भाषालाई राष्ट्रभाषाको मान्यता दिएर पनि स्पेनिस भाषालाई कार्यालयीय भाषाका रूपमा खुट्याएको छ । यसको ठीक विपरीत तान्जानियामा त्यहाँको सरकारले स्वाहिली भाषालाई राष्ट्रभाषाका रूपमा मान्यता दिएको छ भने स्वाहिली र अग्रेजी भाषालाई त्यहाँको कार्यालयीय भाषाको मान्यता दिएको पाइन्छ (होल्मस, १९९२: १०५) । अन्य मलय, इन्डोनेसिया, इजरायल आदि देशहरूमा पनि त्यहाँको राष्ट्रभाषाले सबै आन्तरिक र बाह्य

व्यापारमा सेवा पुऱ्याउन नसक्ने हुनाले राष्ट्रभाषा र कार्यालयीय भाषा छुट्टाछुट्टै भएको पाइन्छ । यसरी हरेक राष्ट्रले आ-आफ्नो परिवेश अनुकूल भाषायोजना निर्माण गरेका हुन्छन् ।

- सामान्य अर्थमा कुनै पनि कार्य व्यवस्थित रूपमा सञ्चालित गर्नका निम्ति पहिले नै निर्धारित गरिने कार्यक्रमको रूपरेखालाई योजना (Planning) भनिन्छ ।
- सामान्य अर्थमा सरकार वा संस्था आदिले आफ्नो कार्य-सञ्चालनका लागि अँगाल्ने आधारभूत सिद्धान्तलाई नीति (Policy) भनिन्छ ।
- भाषानीतिका आधारमा कुनै पनि राष्ट्रले भाषाको विकास, संरक्षण र संवर्द्धन गर्न सरकारी स्तरबाटै गरिएको तयारीलाई भाषायोजना भनिन्छ ।
- भाषासम्बन्धी कार्यक्रम व्यवस्थित रूपमा सञ्चालन गर्नका निम्ति सरकारले पहिले नै तयार गरेको कार्यक्रमको रूपरेखा वा पूर्व निश्चित तयारीलाई पनि भाषायोजना भनिन्छ ।
- भाषायोजना अन्तर्गत कुनै सरकार वा संस्थाले भाषाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न आधारभूत आचार-संहिता, विधान, रणनीति अथवा सिद्धान्त तयार गरेको हुन्छ । यही राज्यको भाषासम्बन्धी आधारभूत सिद्धान्तलाई भाषानीति भनिन्छ ।
- सरकारले आफ्नो देश वा प्रयोग क्षेत्रमा विविध भाषाहरूमध्ये कुन भाषालाई कुन प्रयोजनक (प्रधान, सम्पूरक, परिपूरक, समतुल्य, सहायक) का निम्ति प्रयोग गर्ने भनी नीति निर्माण गर्नुलाई भाषानीति भनिन्छ ।
- भाषायोजना र भाषानीतिले देशको परिस्थिति अनुसार भाषिक वक्ताको छनोट, लिपिसुधार, संहिताकरण, लेखीकरण, आधुनिकीकरण, स्तरीकरण, शब्दभण्डारमा विकास, व्याकरणमा सुधार, प्रयोग क्षेत्रको विस्तार, हिज्जे सुधार, भाषा स्वीकरण आदि प्रक्रियाको योजनावद्ध विकास गर्ने सहयोग पुऱ्याउँछ ।

३.२ भाषायोजनाको आवश्यकता

भाषायोजनामा देशको परिस्थिति अनुसार भाषिक वक्ताको छनोट, लिपिसुधार, संहिताकरण, लेखीकरण, आधुनिकीकरण, स्तरीकरण, शब्दभण्डारमा विकास, व्याकरणमा सुधार, प्रयोग क्षेत्रको विस्तार, हिज्जे सुधार, भाषा स्वीकरण आदि प्रक्रियाको आवश्यकता हुन्छ । यिनै प्रक्रियाले भाषायोजना र भाषानीतिको आवश्यकतालाई पूरा गर्दछन् । विकसित र सभ्य मुलुक एउटा पद्धतिमा सञ्चालन भएको हुन्छ । मुलकलाई एउटा पद्धतिमा सञ्चालन गर्न नीति र योजनाको आवश्यकता हुन्छ । भाषाको नीति र योजनाको पनि उत्तिकै आवश्यकता हुन्छ, जति कुनै राष्ट्रमा शिक्षा, अर्थ, व्यापार आदि नीति र योजनाको आवश्यकता पर्दछ । भाषायोजनामा पनि समाज शास्त्री, भाषा शास्त्री, मानव शास्त्री, शिक्षा शास्त्री, अर्थ शास्त्री र राजनीतिज्ञहरूको संलग्नता रहेको हुन्छ । यिनीहरूको संयुक्त कार्य नीतिबाट भाषायोजना र भाषानीतिको तर्जुमा भएको हुन्छ ।

भाषायोजनाले भाषाको स्तर निर्धारण (राष्ट्रभाषा, क्षेत्रीय भाषा, स्थानीय भाषा) गर्नमा सहयोग गरेको हुन्छ । भाषाको विकास, भाषासंरक्षण, स्तरीय रूप निर्धारण, साँस्कृतिक सम्पदाको संरक्षण, सामाजिक सद्भावको विकास, राष्ट्रिय एकताको भाव जागरण, भाषिक उत्थान लगायत विविध पक्षको विकासमा भाषायोजनाको आवश्यकता पर्दछ । निष्कर्षमा भाषायोजनाको आवश्यकतालाई निम्न बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ-

क. भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरण गर्न

आधुनिक सभ्यता, विज्ञान-प्रविधि र सूचना प्रविधिको विकास अनुरूप भाषिक कार्य क्षेत्र र शब्दभण्डारमा पनि विकास गर्नुपर्ने हुन्छ । यही विविध क्षेत्र र विषयमा भएको जटिल र सूक्ष्म विचार तथा भावहरू व्यक्त गर्न सक्ने बनाउनु नै भाषाको आधुनिकीकरण हो । यसले बौद्धिक एवम् प्राविधिक शब्दभण्डारको विस्तार गर्नुका साथै आधुनिक समाजका विविधता र जटिलतालाई अभिव्यक्त गर्न भाषालाई सक्षम बनाउँछ । त्यसैगरी समाजका हरेक क्षेत्र र विषयमा देखिएका भाषिक विविधतामा एकरूपता कायम गरी कुनै एउटा भाषिक भेदलाई औपचारिक र आधिकारिक मान्यता प्रदान गर्ने काम भाषाको मानकीकरण प्रक्रियाले गर्दछ । मानकीकरणले भाषालाई स्थिरता र एकरूपता कायम गर्नमा सघाउनुका साथै सम्बन्धित भाषामा पाठ्यसामग्री निर्माण, व्याकरण लेखन, शब्दकोशको निर्माण तथा पत्र-पत्रिका र प्रशासनिक भाषाको क्षेत्रमा एकरूपता कायम गर्नमा सघाएको हुन्छ । तसर्थ भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरण गर्न भाषायोजनाको आवश्यकता पर्दछ ।

ख. भाषाको शुद्धीकरण र पुनरुत्थान गर्न

हरेक भाषामा एकातर्फ विदेशी भाषाका शब्दभण्डारको आगमन र अर्कातर्फ मानक भाषाका पनि स्थानीय, सामाजिक तथा प्रयोजन परक भाषिक भेदहरूले भाषिक समस्या खडा गरेका हुन्छन् । यी समस्याहरूको समाधानका साथै भाषा लोप, भाषान्तरण वा भाषिक मृत्युको पुनरुत्थानमा पनि भाषायोजनाको आवश्यकता पर्दछ ।

ग. भाषिक सुधार र विस्तार गर्न

भाषालाई भौगोलिक दूरी, सामाजिक संरचना, राजनीतिक विचार, वैदेशिक हस्तक्षेप आदिले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । यही प्रभावले भाषिक वर्ण, उच्चारण, हिज्जे, शब्दभण्डार र व्याकरणमा परिवर्तन आई रहेको हुन्छ । यो प्रभाव र परिवर्तनबाट भाषालाई मुक्त राख्न समय समयमा भाषिक सुधार गर्नुका साथै भाषिक प्रयोग क्षेत्र र भाषिक वक्ताको संख्यामा पनि वृद्धि र विस्तार दुबै गर्नुपर्ने हुन्छ । यी कार्यहरूका निम्ति पनि भाषायोजनाको आवश्यकता पर्दछ ।

घ. शैलीगत सरलीकरण र पारिभाषिक शब्दावलीको विकास गर्न

जुन भाषामा शैलीगत सरलता र पारिभाषिक शब्दावलीको प्रचुरता हुन्छ, अवश्य त्यो भाषाका वक्ताहरू धेरै हुन्छन् र त्यो भाषाप्रतिको आकर्ष र त्यसको सम्प्रेषणीय क्षमतामा बृद्धि भएको हुन्छ । तसर्थ भाषालाई सरलीकरण, सम्प्रेषणीय र पारिभाषिक शब्दावलीको विकास गर्न भाषायोजनाको आवश्यकता पर्दछ ।

ड अन्तरभाषिक सम्प्रेषण र भाषा संरक्षण गर्न

कुनै पनि भाषिक समुदायमा राज्यले अगाडि सारेका नीति नियम र अवसरका सुविधा त्यो भाषिक समुदाय वा राज्यका नागरिकले एकै साथ प्राप्त गर्न सक्ने अवसर पाउनु पर्दछ । यसका लागि कुनै एक भाषालाई राज्यले सम्पर्क वा माध्यम भाषाका रूपमा विकास गरेको हुन्छ भने अर्कातर्फ त्यही समुदाय वा राज्यमा रहेका हरेक भाषिक वक्ताको आफ्नो मातृभाषाको सुरक्षा पनि हुनु पर्दछ । यसरी एकै साथ अन्तर भाषिक सुरक्षा र मातृभाषाको संरक्षणको नीति तर्जुमा गर्न भाषायोजनाको आवश्यकता पर्दछ ।

च. कुनै पनि भाषालाई अपक्षय, भाषान्तरण र भाषिक मृत्युबाट बचाउन

सरी देशको परिस्थिति अनुसार भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण, शुद्धीकरण, पुनरूत्थान, लिपिसुधार, सरलीकरण, विस्तारीकरण, स्वीकरण, शब्दकोशको निर्माण आदि प्रक्रियाको थालनी र कार्य सम्पन्न गर्न भाषायोजना र नीतिको आवश्यकता पर्दछ । यिनै नीतिगत योजनाको अभावले गर्दा नै नेपालमा भाषिक समस्या थपिएको हो । विकसित राष्ट्रका तुलनामा विकासोन्मुख राष्ट्रहरूमा यिनै योजना र नीतिको अभाव हुन्छ, जसले भाषिक समस्या उत्पन्न गराउँछ ।

३.२ प्रयोजनका आधारमा भाषाहरू

बहुभाषी देशको विशेषता भनेकै एउटै समुदायमा एकभन्दा बढी भाषाहरू प्रयोगमा आउनु हो । भारत, नेपाल लगायत धेरै देशहरू बहुभाषी राष्ट्रको नामले चिनिन्छन् । भारतको सन् १९६१ को जनगणनामा त्यहाँ १०१९ भाषाको प्रयोग पाइन्छ भने नेपालको २०६८ को जनगणनाले नेपालमा १२३ भाषाको अस्तित्वलाई स्वीकारेको छ । यस्ता बहुभाषिक देश वा समुदायमा ती सबै भाषाहरू सबै व्यक्तिका लागि उपयोगी नभए पनि कुनै भाषा व्यक्तिपरक वा व्यक्ति साधक र कुनै भाषाहरू समुदायका निम्ति उपयोगी हुन्छन् । यही उपयोगिताको आधारमा भाषाको प्रयोजन निर्धारण हुन्छ ।

भाषाको मूल प्रयोजन भनेको सामाजिक सम्पर्क र वैचारिक सम्प्रेषण गर्नु हो । भाषाले विचारको आदान प्रदान गर्नुका साथै व्यवहार सम्पन्न गर्नमा सघाउ पुऱ्याएको हुन्छ । एउटै भाषा पनि फरक फरक प्रयोजनका निम्ति प्रयोग हुन्छ भने एउटै व्यक्तिले पनि फरक फरक प्रयोजनका निम्ति फरक फरक भाषाको प्रयोग गर्दछ । कुन भाषा कुन प्रसङ्गमा कुन प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गर्ने भन्ने स्वतन्त्रता र वाध्यात्मक अवस्था भाषिक वक्तालाई हुन्छ । यही प्रयोक्ता, भाषा,

सन्दर्भ र प्रयोगका आधारमा पनि भाषिक प्रयोजन निर्धारण गर्न सकिन्छ । रवीन्द्रनाथ श्रीवास्तव (सन् २०००) ले बहुभाषिक समुदायमा भाषाको प्रयोजनलाई **सहायक** (Auxiliary), **सम्पूरक** (Supplementary), **परिपूरक** (Complementary) र **समतुल्य** (Equative) गरी चार आधारमा वर्गीकरण गरेका छन् । त्रि.वि. स्नातकोत्तर तहको सामाजिक तथा मनोभाषा वज्ञान (५३६) पाठ्यक्रमले भने भाषा प्रधान भाषा, सम्पूरक भाषा, सहायक भाषा, समतुल्य भाषा, परिपूरक भाषा गरी पाँच प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गर्न सकिने तर्क अगाडि सारेको छ । यिनै पाँच आधारमा भाषाका प्रयोजनको तल चर्चा गरिएको छ ।

३.२.१ प्रधान भाषा

राज्यले राष्ट्रभाषा वा सम्पर्क भाषाका रूपमा अपनाएको मुख्य भाषा नै त्यो राष्ट्रको प्रधान भाषा हो । प्रधान भाषालाई व्यक्तिले आफ्नो भाषिक व्यवहार सम्पन्न गर्न पहिलो वा मातृभाषाका रूपमा प्रयोग गरेको हुन्छ भने राज्यले राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा, सरकारी माध्यम भाषा र शैक्षिक प्रयोजनको भाषाका रूपमा अवलम्बन गरेको हुन्छ । राज्यले अवलम्बन गरेको प्रधान भाषामा राज्यका सम्पूर्ण **औपचारिक गतिविधिहरू सञ्चालन** भएका हुन्छन् भने व्यक्तिले प्रयोग गर्ने प्रधान भाषामा पनि सामाजिक सम्पर्क र वैचारिक सम्प्रेषण कार्य सम्पन्न भएको हुन्छ ।

राज्यले एउटा भाषालाई मात्र प्रधान भाषा नबनाएर एकभन्दा बढी भाषालाई पनि बनाउन सक्दछ । भारतमा **हिन्दी र अंग्रेजी**, सिङ्गापुरमा **अंग्रेजी, चिनिया, मलय र तमिल** भाषालाई प्रधान भाषाका रूपमा लिइएको पाइन्छ (भण्डारी र पौड्याल, २०६८: ५२) । त्यसैगरी व्यक्तिले पनि आफ्नो भाषिक सामर्थ्य र व्यावहारिक आवश्यकता अनुसार बहुभाषालाई प्रधान भाषा बनाउन सक्छ ।

३.२.२ सम्पूरक भाषा

वैयक्तिक प्रयोजनका लागि सिकिने वा प्रयोगमा ल्याइने भाषा सम्पूरक भाषा हो । एउटा भाषाको प्रयोग सबै क्षेत्रमा समान प्रयोजनका निम्ति हुँदैन । तसर्थ **सीमित र अस्थायी प्रयोजनका** लागि सिकिएको भाषालाई सम्पूरक भाषा (Supplementary Language) भनिन्छ । यस्तो भाषाको दायरा अत्यन्त सीमित हुन्छ । बैदेसिक रोजगारीका निम्ति एउटा नेपालीले सिक्न चाहेको जापानी, कोरियन, चिनिया आदि भाषा उसका लागि सम्पूरक भाषा हो भने नेपाली भाषा सिकेर नेपाल आउन चाहने विदेशीहरूका लागि नेपाली सम्पूरक भाषा हुन्छ । सम्पूरक भाषा सिकारूको चाहना अनुसार विदेशी पर्यटक, कुननीतिक नियोग, अस्थायी आवश्यकता परिपूर्ति आदि प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिएको हुन्छ ।

३.२.३ सहायक भाषा

भाषिक वा सामाजिक व्यवहारका रूपमा प्रत्यक्ष प्रयोग नभए पनि ज्ञान र सूचनाको माध्यम भएर व्यवहृत हुने भाषालाई **सहायक भाषा** (Auxiliary Language) भाषा भनिन्छ । एउटै समुदायमा दुईवटा भाषा छुट्टाछुट्टै प्रयोजनका निम्ति प्रयोग हुन्छन् भने एउटा मुख्य वा प्रधान र अर्को सहायक भाषाका रूपमा प्रयोग भएका हुन्छन् । मुख्य भाषा सबै सन्दर्भमा प्रयोग भएको हुन्छ भने सहायक भाषा कुनै एउटा विशेष सन्दर्भमा उपयोगी भएको हुन्छ । पूर्वीय दर्शनको गहन अध्ययन गर्नका निम्ति संस्कृत भाषा सहायक हुन्छ भने नेपाली संस्कृतिको अध्ययन गर्न एउटा विदेशीका निम्ति नेपाली भाषा सिक्नु उसका लागि सहायक भाषा हुन्छ । सहायक भाषा सामाजिक सम्प्रेषणमा भन्दा पनि **ज्ञान प्राप्ति र परिमार्जनका निम्ति पुस्तकालयीय अध्ययनमा सीमित** हुन्छ ।

सहायक भाषाका माध्यमबाट आर्जित ज्ञान मुख्य भाषामा व्यक्त भएको हुन्छ । खोजअनुसन्धान र प्राचीन अभिलेखको पहिचान गर्न पनि सहायक भाषा प्रयोगमा आउँछ । तसर्थ नेपाली मातृभाषी वक्ताका निम्ति अंग्रेजी, हिन्दी, संस्कृत सहायक भाषा हुन सक्छन् । यो भाषा भाषिक सीप सिक्ने उद्देश्यले नभएर खोजअनुसन्धान, ज्ञानप्राप्ति, प्राचीन अभिलेखको अध्ययन आदि उद्देश्यले प्रयोग गरिन्छ ।

३.२.४ परिपूरक भाषा

जुनसुकै मातृभाषी वक्ताले आफ्नो मातृभाषाबाहेक **सीमित र निश्चित प्रयोजनका निम्ति** सिक्ने अर्को भाषालाई परिपूरक भाषा (Complementary Language) भनिन्छ । एउटै समुदायमा मुख्य भाषा हुँदाहुँदै पनि निश्चित प्रयोजनका निम्ति अर्को कुनै एक भाषा नभई नहुने अवस्था भएमा उक्त भाषा परिपूरक भाषा हो । सहायक भाषामार्फत प्राप्त हुने ज्ञान अन्य स्रोत वा विकल्पबाट पनि काम चलाउन सकिन्छ भने परिपूरक भाषाको आवश्यकता अन्य स्रोत वा माध्यमबाट पूरा हुँदैन । परिपूरक भाषा सीमित प्रयोजनका निम्ति विकल्परहित निश्चित प्रयोजनका लागि प्रयोग हुन्छ ।

हिन्दू संस्कारमा पूजा, श्राद्ध, मृत्यु संस्कार आदि कार्यमा संस्कृत बाहेक अन्य भाषाको विकल्प हुँदैन भने बुद्ध धर्ममा पाली भाषा र प्राकृत धर्ममा खाम भाषाको आवश्यकता पर्ने हुँदा यी परिपूरक भाषा हुन् । परिपूरक भाषा प्रायः सीमित र निर्धारित सामाजिक सन्दर्भहरू (धार्मिक, सांस्कृतिक) प्रयोजनका निम्ति प्रयोग हुने गर्दछन् । विशेष गरी धार्मिक पूजापाठ, कतै मातृभाषाका रूपमा, धार्मिक र सांस्कृतिक प्रयोजनका लागि पनि यो भाषा प्रयोग गरिन्छ ।

३.२.५ समतुल्य भाषा

द्विभाषिक समुदायमा स्रोत भाषा र लक्ष्य भाषामा भिन्नता छुट्याउन नसकिने अवस्था सिर्जना भयो अथवा मातृभाषा कै स्तरमा दोस्रो भाषा पनि प्रयोगमा आउन सक्ने भयो भने लक्ष्य भाषा वा दोस्रो भाषालाई समतुल्य भाषा समतुल्य (Equative Language) भनिन्छ । समतुल्य भाषामा दुबै भाषा समान भाषिक सामर्थ्य भएका हुन्छन् । यो अवस्था विशेष गरी द्विभाषिक व्यक्ति वा समुदायमा पाउन सकिन्छ । तर सामान्य अवस्थामा भने द्विभाषिक वक्ता मातृभाषाका तुलनामा दोस्रो भाषा सम्पूरक भाषाका रूपमा प्रयोग गरेको हुन्छ ।

समतुल्य भाषा विशेष गरी बाबु आमाको भाषा फरक फरक भएका तर उनीहरूका बच्चाले बाबु र आमाको भाषालाई समान स्तरमा बुझ्न र व्यक्त गर्न सक्ने सामर्थ्य भएमा त्यहाँ दुबै भाषा समतुल्य हुन्छन् । त्यसैगरी नेवारी मातृभाषी वक्ताले राष्ट्रभाषा नेपाली समान स्तरमा प्रयोग गर्न सकेमा उक्त व्यक्तिका लागि नेपाली भाषा समतुल्य भाषा हुन्छ । दोस्रो भाषा पनि मातृभाषा सरह प्रयोग भएमा, भाषिक सीपलाई उत्तिकै महत्व दिनुपर्ने भएमा, वक्ता दुबै भाषामा उत्तिकै दक्ष भएमा यो अवस्था सिर्जना हुन्छ ।

यसरी कुन भाषा कुन प्रसङ्गमा कुन प्रयोजनका निम्ति प्रयोग गर्ने भन्ने स्वतन्त्रता र बाध्यात्मक अवस्था भाषिक वक्तालाई हुने हुनाले **प्रयोक्ता, भाषा, सन्दर्भ र प्रयोगका आधारमा भाषिक प्रयोजन, आवश्यकता र दोस्रो भाषाका प्रकारहरू निर्धारण गर्नसकिन्छ ।**

३.३ भाषायोजनाका प्रमुख समस्या

भाषायोजनाका आफैँमा जटिल प्रक्रिया हो । विकसित राष्ट्रका तुलनामा विकासोन्मुख राष्ट्रमा भाषासम्बन्धी विवादहरू धेरै हुनुका साथै भाषायोजनामा पनि जटिल समस्याहरू उत्पन्न भएका हुन्छन् । कुनै पनि राष्ट्रमा भाषायोजना तर्जुमा गर्दा राष्ट्रभाषाको कानुनी मान्यता, सम्पर्क भाषाको स्वीकरण र राष्ट्रका सबै भाषाको समानुपातिक विकासमा ठुलो समस्या उत्पन्न भएको पाइन्छ ।

एउटै राष्ट्रमा पनि विकसित भाषाले अधीनस्थ वा कमजोर भाषालाई सकारात्मक र नकरात्मक दुबै प्रकारको प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । विकसित भाषाका माध्यमबाट अविकसित भाषाको अध्ययन र विकासमा सकारात्मक प्रभाव परेको हुन्छ भने मातृभाषी वक्ताहरू आफ्नो मातृभाषा छोडेर जुन भाषामा रोजगार र अन्य अवसरहरू पाउँछन्, त्यसैमा आकर्षित भएका हुन्छन् । यस्तो अवस्थालाई भाषान्तरण भनिन्छ । यो पनि भाषायोजनाको मुख्य समस्या हो ।

कुनै पनि मुलुकमा उपयुक्त समयमा भाषायोजना भएन भने भाषान्तरण, भाषा लोप र भाषिक मृत्युका समस्याहरू क्रमिक रूपमा थपिएका हुन्छन् । यो समस्याको निराकरण गर्न भाषाको आधुनिकीकरण, मानकीकरण, राष्ट्रभाषा

निर्धारण, सम्पर्क भाषा निर्धारण आदि प्रक्रियाको थालनी गर्नुपर्ने हुन्छ । भाषाको सही समयमा आधुनिकीकरण हुन सकेन भने भाषाको लेख्यीकरण, लिपिसुधार, शब्दभण्डारको विकास, नयाँ शैलीको विकास आदि पक्षमा समस्या उत्पन्न भएका हुन्छन् । त्यसैगरी बहुभाषी मुलुकमा एउटा भाषालाई मानकीकरण गरी व्याकरण लेखन, सरकारी कामकाजको माध्यम र सम्पर्क भाषाका रूपमा विकास गर्नाले अन्य भाषाको विकासमा असर परेको हुन्छ । तसर्थ राष्ट्रभाषा र सम्पर्क भाषाको विकासमा पनि समस्या नै देखिन्छ । समस्यामा सबै भाषाका वक्ताहरू समान हुन सक्दैनन् र एउटा समुदायमा एउटा मात्र भाषिक वक्ता पनि हुँदैनन् । कतै एउटा समुदायले एउटै भाषा, कतै धेरै समुदायले एउटा भाषा र कतै एउटा समुदायले धेरै भाषा प्रयोगमा ल्याएको पनि पाइन्छ । यसले पनि भाषायोजनामा समस्या उत्पन्न गराएको हुन्छ ।

भाषायोजनाको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको भाषिक वक्ताको सही तथ्याङ्कन पनि हो । तर व्यवहारमा कुनै पनि भाषाका के कति वक्ताहरू छन् भन्ने तथ्याङ्कको खोजी गर्न समस्या छ । हरेक जातिको मानसिकतामा जाति अनुसारको भाषा हुन्छ भन्ने भ्रम रहेको हुन्छ । तर व्यवहारमा जात अनुसारको भाषा नहुन पनि सक्छ । सबै भाषिक वक्ताको भाषिक सामर्थ्य एकै प्रकृतिको पनि हुँदैन र सबै भाषाको सम्प्रेषण क्षमता पनि समान स्तरको हुँदैन । हरेक भाषाको प्रयोजन पनि एकै प्रकृतिको हुँदैन । भाषाको सांस्कृतिक (धार्मिक), व्यापारिक, राष्ट्रिय, जातीय र अन्तराष्ट्रिय प्रयोगको सन्दर्भ फरक फरक हुन पनि सक्छ । नेपालमा अंग्रेजी भाषाको वैदेशिक महत्व, संस्कृत भाषाको धार्मिक महत्व र नेपालीको राष्ट्रिय महत्व छुट्टाछुट्टै रहेको पाइन्छ । यी भाषाको महत्वको मापन गर्ने समस्या भाषायोजनामा जटिल प्रकृतिको देखिन्छ ।

भाषायोजना सम्पन्न गर्न सामान्य रूपमा भाषाका ध्वनि, वर्ण, रूप, व्याकरण र वाक्य संरचनाको वस्तुपरक अध्ययन हुनु पर्दछ । साथै भाषायोजनाले भाषिक प्रयोगको क्षेत्र विस्तार, लेखन पद्धतिको विकास, भाषाको मानकीकरण र आधुनिकीकरण जस्ता आधारभूत आवश्यकताको परिपूर्ति गर्ने काम गर्दछ । यसले भाषाको हिज्जे सुधार, व्याकरण निर्माण, शब्दकोश निर्माण, प्रयोगको क्षेत्रविस्तार आदि भाषिक सामर्थ्यको विकास पनि गर्दछ । भाषायोजनाले भाषाको संरक्षण, लिपिसुधार, मानक भाषाको चयन र भाषिक वक्ताहरूको पहिचान गर्ने काम पनि गर्दछ । सैद्धान्तिक रूपमा भाषायोजनाले धेरै काम सम्पन्न गर्न सक्ने भए तापनि व्यावहारिक रूपमा यसका धेरै समस्याहरू हुन्छन् ।

भाषायोजनाका प्रमुख समस्याहरू विकसित राष्ट्रका तुलनामा विकासोन्मुख र बहुभाषिक मुलुकमा बढी हुन्छन् । विकासोन्मुख राष्ट्रमा विशेष गरी मानक भाषा वा राष्ट्रभाषाको चयन र शिक्षा, संचार अनि सरकारी कामकाजको माध्यम भाषा कुनलाई र कसरी बनाउने भन्ने सम्बन्धमा विवादहरू भएका हुन्छन् । बहुभाषिक

समुदायमा कुन भाषालाई राष्ट्र/साभा/माध्यम/सम्पर्क भाषा बनाउने भन्ने समस्या रहेको हुन्छ भने एक भाषिक राष्ट्र वा समाजमा पनि कुन भाषिकालाई स्तरीय भेद मान्ने भन्ने समस्या रहेको हुन्छ । नेपालको सन्दर्भमा पनि नेपाली भाषालाई मात्र राष्ट्रभाषा बनाउने वा नेपालका सबै भाषालाई राष्ट्रभाषा बनाउने भन्ने सम्बन्धमा समस्या नै उत्पन्न भएको छ भने लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका जनजातिका भाषाहरूको सरक्षणको पनि उत्तिकै समस्या रहेको छ।

बहुभाषिक समुदायमा प्रभावशाली भाषाका कारणले अल्पसंख्यक र पछाडि परेका मातृभाषाको संरक्षण र भाषा अवलम्बनको समस्या रहेको हुन्छ । बहुभाषिक विकसित मुलुकमा पनि लोपोन्मुख भाषाको संरक्षण, भाषान्तरण प्रक्रियामा रोकावट र भाषिक फड्को मार्ने प्रवृत्ति (कोड स्विचिङ), कोड मिश्रण, जस्ता समस्याहरू भने रहेकै हुन्छन् । एउटा भाषाको पनि सबै क्षेत्र र सबै भाषिकाको समानुपातिक विकासको समस्या रहेकै हुन्छ । यसरी भाषा योजनामा विविध समस्याहरू हुँदाहुँदै पनि प्रमुख रूपमा यसका निम्न दुई प्रकारका समस्याहरू रहेका हुन्छन्:

क. बहिरङ्ग योजनासँग सम्बन्धित समस्या

भाषाको बाह्य पक्षसँग सम्बन्धित योजना बहिरङ्ग योजना हो । यो योजना अन्तर्गत राष्ट्रभाषा र सम्पर्क भाषाको चयन, मानक भाषाको स्तर निर्धारण, मातृभाषाको आवश्यकता बोध, भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तार, सामाजिक स्वीकरण तथा राजनीतिक वस्तु स्थितिको निरूपण, भाषिक सर्वेक्षण, तथ्याङ्कन, अभिलेखन आदि प्रक्रियामा समस्याहरू रहेका हुन्छन् ।

ख. अन्तरङ्ग योजनासँग सम्बन्धित समस्या

भाषाको आन्तरिक पक्षसँग सम्बन्धित योजना अन्तरङ्ग योजना हो । यसमा खास प्रयोजनका निम्ति छनोट भएको भाषाको आन्तरिक पक्ष जस्तै लेखन पद्धतिको विकास, लिपिसुधार, वर्णमाला निर्धारण, हिज्जे सुधार, शब्दभण्डारको विकास, कोश निर्माण, व्याकरण निर्माण, भाषालाई आवश्यकता अनुसार शिक्षा, सञ्चार, साहित्य, कानून, वाणिज्य, विज्ञान-प्रविधि, सूचना-प्रविधि, सरकारी कामकाज आदि अपेक्षित क्षेत्रमा विस्तार गर्ने समस्याहरू रहेका हुन्छन् ।

समग्रमा भाषायोजनाका समस्याहरूमा भाषाको कोड छनोट, भाषाको आधुनिकीकरण र मानकीकरण, सम्पर्क भाषाको निर्धारण, राजनीतिक प्रभाव, आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापन, प्रभावशाली भाषाप्रतिको आकर्षण, कोश निर्माण, व्याकरण निर्माण आदि हुन् ।

३.५ भाषायोजनाका प्रकार: स्तरगत, स्वरूपगत

भाषायोजना र यसको प्रकारका विषयमा एउटै मत कतै पाइदैन । भाषायोजनाको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिलाई हेर्दा हाउजेन (Haugen, १९६६), न्युस्तुप्नी (१९६८), रूविन (१९७१), फर्गुसन (१९६८), फिसम्यान (१९७४) आदि समाजभाषा

वैज्ञानिकहरूको योगदान उल्लेखनीय पाइन्छ । समाजको ध्यान भाषिक समस्याप्रति केन्द्रित भइरहेको समयमा सर्वप्रथम भाषायोजना (Language Planning) शब्दको प्रयोग हाउजेन (१९६६) ले गरेका हुन् । उनले विषम जातीय बोली समुदायमा लेखक र वक्ताका निम्ति नियामक अक्षर विन्यास (Orthography), व्याकरण र शब्दकोश तयारीको कार्यकलापलाई भाषायोजना भनेका छन् (हाउजेन, १९६८: ६७३) ।

हाउजेन (१९६६) ले भाषायोजनालाई चयन (सेलेक्सन), संहिताकरण (कोडिफिकेसन), विस्तरण (इलाबरेसन) र कार्यान्वयन (इम्प्लिमेन्टेसन) गरी चार तहमा विस्तार गरेका छन् । अर्का समाजभाषा वैज्ञानिक न्युस्तुप्नी (१९७०) ले भाषायोजनामा देखिने चारवटा समस्या र कार्यान्वयन प्रक्रियालाई एकै ठाउँमा निम्न तालिकानुसार देखाएका छन् (फिसम्यान, १९७४: ८०):

तालिका नं. ३.१

भाषायोजनाको प्रक्रिया र समस्याको ढाँचा

	१	२	३	४
समस्या	चयन	स्थायित्व	विस्तार (एक्सपेन्सन)	प्रभेद
प्रक्रिया	नीति निर्माण	संहिताकरण	विस्तारीकरण (इलाबरेसन)	सुधार/ विकास

यसरी भाषायोजनाका सम्बन्धमा हाउजेनले कार्यान्वयन पक्षलाई जोड दिएको पाइन्छ भने न्युस्तुप्नीले सुधार वा विकास (कल्टिभेसन) लाई जोड दिएको पाइन्छ । फिसम्यान (१९७४: ८१) ले हाउजेन र न्युस्तुप्नीको विचार सहित फर्गुसन (१९६८) को भाषा स्तरीकरण र आधुनिकीकरणको विचारलाई समेत समेटेर भाषायोजनाका चार प्रक्रियालाई निम्न तालिकानुसार देखाएका छन्:

तालिका नं. ३.२

भाषायोजना प्रक्रिया र परिणाम

परिणाम	छनोट प्रक्रिया / कार्यान्वयन	संहिताकरण	विस्तरण (इलाबरेसन)	सुधार/ विकास (कल्टिभेसन)
लेख्यीकरण	X	X	X	X
स्तरीकरण	X	X	X	X
आधुनिकीकरण	X	X	X	X

रुविन (१९७१) ले भाषायोजनालाई **भाषिकेतर** (भाषाको प्रयोग क्षेत्र), **अर्द्धभाषिक** (हिज्जे, उच्चारण) र **भाषिक** (शब्दभण्डार र स्तरीकरण) गरी तीन प्रकारले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । **कलस** (१९७१) ले स्तरगत र स्वरूपगत दुई आधारमा भाषायोजनालाई वर्गीकरण गरेको पाइन्छ ।

हाउजेन (१९८३) ले आफ्नो पुरानो भाषायोजनाको ढाँचालाई संशोधन गरी **कलस (१९७९)** को स्तरगत (स्टाटस) र संरचनागत (कर्पस) योजनालाई समेत समावेश गरी पुनः दोस्रो ढाँचा प्रस्तुत गरेका छन् (यादव, १९९०: ७९):

तालिका नं. ३.३

भाषायोजनाको ढाँचा

	रूप (नीति योजना)	प्रकार्य (भाषा संवर्द्धन)
समाज (स्तरगत योजना)	अ. चयन (निर्णय प्रक्रिया) क. समस्याको पहिचान ख. मानकको निर्धारण	इ कार्यान्वयन (शैक्षिक विस्तार) क. संशोधन प्रक्रिया ख. मूल्याङ्कन
भाषा (संरचनागत योजना)	आ. संहिताकरण (स्तरीकरण कार्यविधि) क. लेख्यीकरण ख. व्याकरणीकरण ग. शब्दान्वय	ई. विस्तरण (प्रकार्यात्मक विकास) क. शब्दावलीको आधुनिकीकरण ख. शैलीको विकास

हाउजेनद्वारा प्रस्तुत गरिएका भाषायोजनाका प्रमुख आयामहरूलाई हाउजेन मोडल पनि भनिन्छ । उनले प्रस्तुत गरेका भाषायोजनाका प्रमुख प्रक्रियाहरूमा चयन, संहिताकरण, विस्तारीकरण र कार्यान्वयन प्रक्रिया हुन् । यी चार प्रक्रियाको संक्षिप्त परिचय ३.६ मा दिइएको छ ।

भाषायोजनाका प्रक्रिया र प्रकारका सम्बन्धमा विभिन्न समाजभाषा वैज्ञानिकहरूको आ-आफ्नै धारणाहरू पाइन्छन् । यिनै समग्र धरणा र प्रक्रियालाई स्तरगत र स्वरूपगत गरी दुई भाग वा प्रकारमा विभक्त गरेर अध्ययन गर्न सकिन्छ:

३.५.१ स्तरगत योजना

भाषाको बाह्य पक्षसँग सम्बन्धित योजनालाई स्तरगत वा बहिरङ्ग योजना (Status Planning) भनिन्छ । यसले मानक भाषाको चयन गर्नुका साथै उक्त भाषाको स्तर निर्धारण, आवश्यकता बोध, भाषाको हैसियत निर्धारण, प्रयोग क्षेत्र निर्धारण, सामाजिक तथा राजनीतिक वस्तुस्थितिको निरूपण, भाषिक सर्वेक्षण, तथ्याङ्कन, अभिलेखन तथा अन्य भाषाको विकासमा प्रोत्साहित गर्ने कार्य गरेको हुन्छ । साथै यसले राज्यमा विद्यमान भाषाहरूको समकालीन स्थिति र प्रकृतिको यथार्थ मूल्याङ्कन गरी तिनीहरूको स्तरीकरणका लागि काम गर्दछ ।

राज्यमा अस्तित्वमा रहेका भाषाहरू र ती भाषाका वक्ताहरू एवम् मानक स्वरूपको चयनमा यसले महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छ । स्तरगत योजनामा भाषाको कार्य क्षेत्र निर्धारण गर्नुका साथै श्रव्य, पाठ्य र श्रव्य-दृश्य साधनका रूपमा सूचना प्रवाह गर्न अपनाइने सञ्चार माध्यमको पनि निर्धारण गरिएको हुन्छ । साथै राष्ट्र

र राष्ट्रिय भाषाहरूको अध्ययन र अनुसन्धानका साथै सरकारी कामकाजको भाषा र धार्मिक-सांस्कृतिक कार्यक्रमको भाषाको समेत स्तरगत योजनामा छलफल भएको हुन्छ ।

३.५.२ स्वरूपगत योजना

भाषिक एकाइको आन्तरिक परिवर्तनसंग सम्बन्धित योजनालाई स्वरूपगत/संरचनागत वा अन्तरङ्ग योजना (Corpus Planning) भनिन्छ । यसमा खास प्रयोजनका निम्ति छनोट भएको भाषाको आन्तरिक विकासका लागि लेखन पद्धति, लिपि, वर्णमाला, हिज्जे सुधार, शब्दभण्डारको विकास, कोश निर्माण, व्याकरण निर्माण, कार्य क्षेत्रको विस्तार तथा भाषालाई आवश्यकता अनुसार शिक्षा, सञ्चार, साहित्य, कानून, वाणिज्य, विज्ञान-प्रविधि, सूचना-प्रविधि, सरकारी कामकाज आदि अपेक्षित क्षेत्रमा विस्तार गर्ने योजनावद्ध विकासको ढाँचा प्रस्तुत गरिएको हुन्छ ।

संरचनागत योजना अनुसार बहुभाषिक राष्ट्र वा समुदायमा एक वा एकभन्दा बढी सर्वस्वीकार्य भाषालाई राष्ट्रभाषा वा कार्यालयीय भाषाका रूपमा चयन गरिएको हुन्छ । राष्ट्रभाषा चयनका लागि लेख्य परम्परायुक्त र बहुसङ्ख्यक वक्ताहरूको भाषा उपयुक्त हुन्छ । चयनीय भाषाका पनि विभिन्न क्षेत्रीय र सामाजिक भेदहरू भएमा ती भाषिकाहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी सर्वसुलभ र सर्वस्वीकार्य मानक भेदलाई राष्ट्रिय वा कार्यालयीय भाषाको रूपमा चयन गरिएको हुन्छ ।

निष्कर्ष

- भाषायोजना (Language Planning) शब्दको प्रयोग सर्वप्रथम हाउजेन (१९६६) ले गरेका हुन् ।
- हाउजेनका अनुसार भाषायोजना यी चार तह- चयन (Selection), संहिताकरण (Codification), विस्तरण (Elaboration) र कार्यान्वयन (Implementation) मा सम्पन्न गरिन्छ ।
- न्युस्तुप्नी (१९७०) ले भाषायोजनाका चारवटा समस्या र कार्यान्वयन प्रक्रियालाई एकै ठाउँमा प्रस्तुत गरेका हुन् ।
- कलस (१९७१) ले भाषायोजनाको ढाँचा-स्तरगत (स्टाटस) र संरचनागत (कर्पस) गरी दुई तहमा प्रस्तुत गरेका छन् ।
- फिसम्यान (१९७४) ले हाउजेन र न्युस्तुप्नीको विचारसहित फर्गुसन (१९६८) को भाषा स्तरीकरण र आधुनिकीकरणको विचारलाई समेत समेटेर भाषायोजनाका कार्यान्वयन, संहिताकरण, विस्तरण र सुधार वा विकास गरी चार प्रक्रियालाई प्रस्तुत गरेका छन् ।

३.६ भाषायोजनाका प्रमुख पक्ष

भाषायोजनामा विभिन्न पक्षको संलग्नता आवश्यक हुन्छ । विशेषगरी भाषा विशेषज्ञ, समाज शास्त्री, अर्थशास्त्री, शिक्षाविद् र राजनीतिज्ञहरूको आवश्यकता

पर्दछ । हाउजेन (१९६६) ले भाषा विकासमा 'रूप-कार्य-समाज-भाषा' लाई प्रमुख आधार मानेका छन् । यसमा उनले मानकको छनोट (Selection of Norm), संहिताकरण (Codification), कार्य विस्तार (Elaboration of Function) र स्वीकरण (Acceptance) लाई भाषायोजनाका प्रमुख पक्ष मानेका छन् । भाषायोजनाका सम्बन्धमा फरक फरक धारणाहरू पाइए तापनि यसका प्रमुख पक्ष अन्तर्गत भाषाको छनोट, कोडीकरण, लेख्यीकरण, विस्तार, मानकीकरण र स्वीकरणलाई लिन सकिन्छ । यी महत्वपूर्ण पक्षका सम्बन्धमा निम्न उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ ।

३.६.१ चयन वा छनोट

भाषायोजनामा पहिलो प्रक्रिया समाजका विभिन्न भाषा वा भाषिक भेद मध्ये कुनलाई राष्ट्रभाषा वा माध्यम भाषाका रूपमा चयन गर्ने भन्ने बारेमा निर्णय लिनु पर्ने हुन्छ । यसैलाई चयन वा छनोट (सेलेक्सन) भनिन्छ । भाषिक चयनमा राष्ट्रभाषा वा कार्यालयीय भाषाको भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने र भाषिक समुदायका सबै पक्षलाई स्वीकार्य हुने मानक रूपको चयन हुन्छ । सर्वस्वीकार्य भाषिक रूपको चयनले शिक्षा, सञ्चार, व्यापार र कार्यालयीय भाषाको सहज भूमिका निर्वाह गर्न सक्नुपर्छ । विशेष गरी औपनिवेशिक शासनबाट स्वतन्त्र भएका मुलुक र नेपाल जस्तो राज्य पुनर्संरचनामा जान लागेका मुलुकहरूमा यस्ता भाषा चयन सम्बन्धी विवादहरू आउन सक्छन् । तर यसमा चयनीय भाषाको कार्यक्षमता, ऐतिहासिक पृष्ठभूमि र व्यावहारिक पक्षलाई ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ ।

३.६.२ संहिताकरण वा कोडीकरण

छनोट गरिएका भाषिक रूपको विशिष्ट पक्षको कार्यान्वयनलाई कोडीकरण (Codification) भनिन्छ । कुनै भाषिक भेदको चयन भएपछि भाषाको प्रयोगमा एकरूपता कायम गर्न कोडीकरणको आवश्यकता हुन्छ । कोडीकरणमा विभिन्न क्षेत्रबाट भित्रिएका वा आधुनिकीकरण भएका कोडहरूको विस्तार गर्ने काम हुन्छ । यसका लागि भाषाको हिज्जे सुधार, उच्चारण निर्देशन, व्याकरण निर्माण, शब्दकोश तयारी, शैली निर्देशिका र सही प्रयोगको निर्देशन हुन्छ (क्रिस्टल, २००३: ७९) ।

भाषायोजनामा संहिताकरणले भाषाको प्रयोगक्षेत्र विस्तारका साथै शब्दभण्डारको विकास र भाषा स्तरीकरणका लागि पूर्वाधार तयार गरेको हुन्छ । भाषा वा शब्दको कोडीकरण गर्दा सरकारको प्राथमिकता अनुसार लोकव्यवहारमा प्रचलित, राष्ट्रमा प्रचलित र अन्तराष्ट्रिय स्तरमा प्रयोग हुने भाषा वा शब्दभण्डारलाई प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ ।

३.६.३ विस्तारीकरण वा विस्तार

भाषाको आधुनिकीकरण र कोडीकरणसंगै नयाँ-नयाँ क्षेत्रमा भाषाको प्रयोगलाई व्यापक गराउनु पर्ने हुन्छ । यही भाषिक कार्य क्षेत्रको विस्तारलाई विस्तारण (Elaboration) भनिन्छ । सामान्य परिवेशमा प्रयोग हुने भाषाले विशिष्ट

परिवेश वा सूचना प्रविधि, विज्ञान प्रविधि, संचार क्षेत्र आदिमा युगानुकूल काम नगर्न सक्छ । यसका लागि विभिन्न श्रोतबाट शब्दभण्डारको व्यवस्था मिलाउनु पर्ने हुन्छ । तर कुन श्रोतबाट कोड विस्तार गर्ने भन्ने सम्बन्धमा विवादहरू उत्पन्न सक्छन् । विदेशी मूलका भाषाबाट कोड भित्र्याउँदा वा विस्तार गर्दा आफ्नो मौलिकपन हराउन सक्छ भने आफ्नै स्रोतबाट कोड विस्तार गर्दा भाषाको समय सापेक्ष विकास गर्न कठिन हुन सक्छ । त्यसैगरी भाषाको वर्ण विन्यासको सुधार गर्ने सन्दर्भमा पनि शब्दभण्डार र व्याकरणको आधिकारिक स्रोत केलाई मान्ने भन्ने विवाद देखिन सक्छ ।

शब्दको मूल स्रोतलाई आधार मान्नु पर्छ भन्नेहरू भाषा र व्याकरणको पुरानो स्वरूपलाई मान्यता दिन्छन् भने प्रयोग सन्दर्भलाई मान्नेहरू उच्चार्य मानक रूपलाई मान्यता दिन्छन् तर आगन्तुकवादीहरू भने जुनसुकै स्रोतबाट आएको शब्द वा व्याकरण भए पनि सहज स्वीकार्नु पर्ने धारणा राख्छन् । वास्तवमा उच्चार्य मानक रूपलाई नै प्रयोगमा ल्याउनु सान्दर्भिक देखिन्छ ।

३.६.४ लेखीकरण

कुनै पनि कथ्य भाषालाई लिपिवद्ध गर्ने प्रक्रियालाई लेखीकरण (Graphization) भनिन्छ । भाषा विकासको पहिलो प्रक्रिया नै कथ्य भाषालाई लेखीकरण गर्नु हो । लेखीकरणले भाषालाई लेख्य र कथ्य दुई पक्षमा विभाजन गराउँछ । पुरानो मान्यता अनुसार भाषाको लेख्य रूप नै आदर्श र वैज्ञानिक मानिन्छ तर यो मान्यता गलत हो किनभने समय र परिस्थिति अनुसार भाषा परिवर्तन भइ रहेको हुन्छ । कथ्यमा आउने परिवर्तन लेख्यमा पनि आइ रहेको हुन्छ । लिखित प्रयोगले हिज्जे उच्चारण, शब्द विस्थापन र व्याकरणात्मक कार्य व्युत्पादनमा पुनर्वलको काम गरेको हुन्छ (फर्गुसन, १९६८: २९) । समाजभाषा वैज्ञानिकहरूले भाषाको कथ्य रूप र त्यसको प्रयोग सन्दर्भलाई महत्त्व दिन्छन् । भाषा विकासको सन्दर्भमा भाषालाई सम्पर्क भाषा, राष्ट्रभाषा, कार्यालयीय भाषा वा व्यापारिक भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नुपर्दा त्यसको पहिलो प्रक्रिया लेखीकरण हो ।

लेखीकरणमा अलिखित वा लेख्य प्रचलनमा नभएको भाषालाई पहिले लिपि छनोटको आवश्यकता पर्दछ । लिपि छनोट गर्दा प्रचलनमा आइसकेको वा सर्वस्वीकार्य छिमेकी भाषाको लिपि छनोट उपयोगी हुन्छ । लिखित परम्परा भएको भाषालाई लेखीकरण गर्दा हिज्जे सुधार, व्याकरण निर्माण र शब्दकोश निर्माणमा जोड दिइन्छ । सामान्यतया भाषा बोलाइ र लेखाइ प्रक्रिया निरन्तर अगाडि बढी रहेको हुन्छ तर कहिले काँही बोलाइमा परिवर्तन आइरहँदा पनि लेखाइमा स्थिरता रह्यो भने त्यो शास्त्रीय भाषा बन्न पुग्छ ।

शास्त्रीय भाषाहरू विशेष औपचारिक बोलाइ, धार्मिक-सांस्कृतिक कार्य र अन्य विशेष कार्यमा सीमित बन्न पुग्छन् र लेख्य परम्परा पनि विस्तारै हराउँदै गएको हुन्छ । भाषा विकासको सन्दर्भमा लेखीकरण वा लिपिको विकासले नै

भाषिक एकरूपता कायम गराउनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । लेख्य भाषा लोक विश्वासभन्दा अगाडि बढेको हुन्छ भने लेख्य साहित्यले पनि लोक साहित्यले भन्दा जन विश्वास बढाएको हुन्छ । तसर्थ भाषाको लेख्यीकरणमा कथ्य भाषालाई नै विशेष प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ ।

३.६.५ मानकीकरण

भाषा विकास प्रक्रियामा लेख्यीकरण पछि भाषा मानकीकरण (Standardization) को आवश्यकता हुन्छ । भाषा मानकीकरणका लागि सम्बन्धित भाषाका वैकल्पिक प्रयोगहरू मध्ये कुनै एकको छनोट हुन्छ । भाषामा विभिन्न सामाजिक तथा क्षेत्रीय भेदहरू हुन सक्छन् । भाषाका विविध भेदहरू मध्ये सर्वस्वीकार्य, जीवन्त र सामर्थ्यवान भेदको छनोट उपयुक्त हुन्छ । यिनै अनेक भेद मध्ये कुनै एकलाई बढी महत्व दिई औपचारिक मान्यता प्रदान गरी विस्तारित र प्रतिष्ठित गराउने कार्य भाषाको मानकीकरण हो (अधिकारी, २०५६: ५८) । भाषाको मानकीकरणले भाषाको विकास र कार्यक्षमतामा बढवा दिन्छ ।

चूडामणि बन्धु (२०५०: ७४) का अनुसार 'स्तरीकरण त्यो प्रक्रिया हो, जब कुनै भाषाको एउटा रूपलाई अस्मन्दा राम्रो र विभिन्न विषय क्षेत्रका लागि उपयुक्त मानिन्छ । स्तरीकरणको धारणा भाषामा एकरूपता स्थापित गर्ने र जातीय पहिचान कायम राख्ने इच्छासँग पनि जोड दिएको छ' । भाषा विकासको सन्दर्भमा धेरै भाषा वा भाषिकाहरू मध्ये कुनै एकलाई मानकको रूपमा चयन गरिसके पछि त्यसको लिपिसुधार, वर्णमाला निर्माण, हिज्जे सुधार, शब्दभण्डारको विस्तार वा शब्दकोश एवम् व्याकरणको निर्माण गरी प्रयोग क्षेत्र विस्तार गर्नुका साथै शिक्षा र सञ्चार माध्यमका रूपमा विकास गरिन्छ । भाषा वा भाषिकाको यही विस्तारित रूप नै मानक वा स्तरीय भाषा मानिन्छ । स्तरीय भाषा व्यापक क्षेत्रमा फैलिने हुनाले धेरै वक्ताहरूले प्रयोग गर्नुका साथै ज्ञान विज्ञान र साहित्यिक सिर्जनाको माध्यम बन्न पुग्छ । भाषाको मानकीकरणमा राज्यको भाषानीति, भाषायोजना र भाषा वैज्ञानिकहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ ।

भाषा विकास र भाषायोजनाका सन्दर्भमा यो आधारभूत प्रक्रिया मानिन्छ । मानकीकरणमा भाषाको विशेष भेदको चयन हुन्छ । संस्थागत रूपमा भाषाको प्रयोग र विस्तारले गर्दा भाषामा स्थिरता कायम गराउन पनि यसले सहयोग पुऱ्याएको हुन्छ । भाषा स्तरीकरणमा वर्ण विन्यास सुधार, व्याकरण निर्माण, शब्दभण्डारमा वृद्धि र भाषा प्रयोगका क्षेत्रहरूको विस्तारमा विशेष जोड दिइन्छ । फर्गुसन (१९६८: ३१) ले कुनै भाषाको एउटा प्रकार सिङ्गो भाषिक समुदायभित्र व्यापक रूपमा स्वीकृत भई उक्त भाषाको सर्वोत्कृष्ट भेदका रूपमा प्रयोगमा आउने प्रक्रियालाई स्तरीकरण भनेका छन् ।

गार्भिन (१९६०) को भनाइमा बृहत् भाषिक समुदायद्वारा स्वीकृत र उक्त समुदायकालागि नमुनाका रूपमा काम गर्ने भाषाको संहिताकृत रूपलाई स्तरीय भाषाका रूपमा परिभाषित गर्न सकिन्छ (यादव, १९९०: ७३) । फर्गुसनले स्तरीय भाषाका दुईवटा विशेषता बताएका छन्- लचिलो स्थिरता (Flexible Stability) र बौद्धिकीकरण (Intellectualization) । लचिलो स्थिरता भन्नाले स्तरीय भाषा उपयुक्त संहिताकरणद्वारा स्थिर गराइनु पर्दछ र उक्त संहिताकरण संस्कृतिमा आउने परिवर्तनद्वारा परिवर्तित हुन सक्ने हदसम्म लचिलो हुनु पर्दछ भन्ने बुझ्नु पर्दछ (यादव, १९९०: ७३) । यही भाषाको स्तरीय रूपको विकास गर्ने प्रक्रियालाई मानकीकरण भनिन्छ । यस प्रक्रियाद्वारा कुनै भाषाका विभिन्न भाषिकाहरू मध्ये कुनै एकको मानकीकृत रूपलाई अधिभाषिका (Supra Dialect) वा भाषाका रूपमा गणना गरिन्छ । यो नै भाषाको सर्वोत्तम, स्तरीय र मानक हुन्छ ।

भाषा स्तरीकरण वा मानकीकरणका प्रक्रियामा लिपि छनोट, व्याकरण प्रकाशन, शब्दकोश निर्माण, पत्रिकाहरू प्रकाशन तथा अन्य वैयक्तिक एवम् संस्थागत प्रयासहरू पर्दछन् । संसारमा भाषा मानकीकरणका प्रक्रिया र परिणामहरू एउटै पाइदैनन् । पुनर्जागरण समयदेखि नै युरोपमा भएका भाषा मानकीकरणका प्रक्रियामा निम्न विशेषताहरू पाइन्छन् (फर्गुसन, १९६८: ३२):

- सहर केन्द्रित मध्यमवर्गीय शिक्षितहरूको बोलीबाट विकसित हुनु,
- मानक भाषाको अवस्था अन्य भाषाका तुलनामा सामान्य लेख्य माध्यम बन्नु,
- स्तरीय भाषाको स्वीकृत नमुना साहित्य प्रयोगमा कुनै एक लेखक वा लेखक समूहले सेवा गर्नु,
- मानक भाषाले धार्मिक वा राष्ट्रिय पहिचानको प्रतीकका रूपमा सेवा गर्नु ।

यसरी भाषा मानकीकरणमा मध्यम वर्गीय शिक्षित बोलीलाई प्राथमिकता दिनुका साथै सर्वस्वीकृत भाषिक रूपको खोजी र व्याख्या गरिन्छ । मानकीकृत भाषालाई सम्पर्क भाषा, राष्ट्रभाषा, कार्यालयीय भाषा र शैक्षिक संस्थानको शिक्षणीय भाषाका रूपमा प्राथमिकता दिइनुका साथै लिपिसुधार, हिज्जे सुधार, कोडहरूको विस्तार, व्याकरण निर्माण, शब्दकोश निर्माण तथा भाषाको मान्यताका लागि व्यापक प्रचार-प्रसार प्रक्रियामा समेत अगाडि बढाइन्छ । बहुभाषिक मुलुकमा आमसञ्चारका लागि उपयोगी हुने मानक सम्पर्क भाषाको छनोट गर्नु उपयुक्त हुन्छ । साथै भाषा मानकीकरणमा लेख्यपरम्परा र साहित्य सिर्जना भएको भाषाको छनोट गर्नुका साथै धार्मिक, सांस्कृतिक एवम् राष्ट्रिय एकताको प्रतीक मानिने भाषिक भेदको चयन हुनु राम्रो मानिन्छ ।

३.६.६ स्वीकरण

कुनै भाषालाई वक्ताको तर्फबाट स्वीकार्नु वा मान्यता दिनुलाई स्वीकरण (Acceptance) भनिन्छ । भाषायोजनाको महत्वपूर्ण पक्ष अन्तर्गत स्वीकरण पनि पर्दछ । भाषिक स्वीकरण गर्दा कुनै पनि राष्ट्र वा समाजमा एकभन्दा बढी

भाषाहरू वा एउटै भाषाका पनि एकभन्दा बढी भाषिका वा भाषिक भेद भएको खण्डमा कुन भाषा वा भाषिका वक्ताको तर्फबाट बढी स्वीकार्य हुन्छ, त्यसैलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने हुन्छ । भाषिक स्वीकरणमा बहुसंख्यक वक्ता, लामो लेख्य परम्परा, शिक्षा, संस्कृति र संचारको माध्यम, लिपि र हिज्जेको सुधार आदि विशेषता भएको भाषा वा भाषिकाले प्रथमिकता पाएको हुन्छ ।

निष्कर्षमा भन्नुपर्दा भाषा विशेषज्ञ, समाज शास्त्री, अर्थशास्त्री, शिक्षाविद् र राजनीतिज्ञहरूको संलग्नतामा तयार गरिएको भाषाको मानक रूपको छनोट, संहिताकरण, कार्य विस्तार, लेख्यीकरण, मानकीकरण र स्वीकरण प्रक्रियालाई भाषा योजनाका प्रमुख पक्ष मानिन्छ ।

३.७ नेपाली भाषाको मानकीकरण प्रक्रिया

भाषाका विविध भेदहरू मध्ये सर्वस्वीकार्य, जीवन्त र सामर्थ्यवान भेदको छनोट गरी औपचारिक मान्यता प्रदान गर्ने तथा विस्तारित र प्रतिष्ठित गराउने कार्यलाई भाषाको मानकीकरण भनिन्छ । मानकीकरणमा छनोट, कोडीकरण, विस्तरण, स्वीकरण आदि यसको आधारभूत प्रक्रिया हुन् । साथै वर्णविन्यासमा सुधार, व्याकरण र शब्दकोश निर्माण, शिक्षा, सञ्चार, मनोरञ्जन र विज्ञानप्रविधिका हरेक क्षेत्रमा विस्तार गरी सर्वस्वीकार्य वा मान्यता प्राप्त बनाउनु नै भाषा मानकीकरणका प्रक्रिया हुन् । नेपाली भाषाको मानकीकरणमा पनि यी सबै प्रक्रियाहरू अवलम्बन गरिएको छ ।

नेपाली भाषाको क्षमता विस्तारका लागि वाङ्मय लेखन, शब्दकोशको प्रकाशन, व्याकरण लेखन, पत्रिका प्रकाशन, पाठ्यपुस्तक प्रकाशन लगायत हलन्त बहिष्कार, भर्रौवादी आन्दोलन आदि प्रयासहरू निरन्तर रूपमा भए । यिनै प्रयासहरूका कारण नेपाली भाषाले स्तरीकरणको अवसर पाएको हो ।

नेपाली भाषामा आधुनिक कालको सुरुआत गोर्खापत्रको प्रकाशन (१९५८) सँगै यसको क्षमता विस्तारमा विभिन्न प्रयासहरूबाट भएको हो । गोर्खापत्रपछि सुन्दरी (१९६३), माधवी (१९६५) लगायत शारदा, नौलो पाइलो, रूपरेखा, मधुपर्क, मुना, युवा-मञ्च, गरिमा, प्रज्ञा, वाङ्मय, अभिव्यक्ति, उन्नयन, रश्मि, समकालीन साहित्य आदि पत्रिकाहरूले नेपाली भाषाको क्षमता विस्तारमा ठूलो योगदान पुऱ्याएका छन् ।

भाषापाठशाला (१९५८), स्रेस्ता पाठशाला (१९६२), जाँचपास अड्डा (१९६२), त्रिचन्द्र कलेज (१९७६), रोयल नेपाल एकेडेमी (२०१४), त्रिभुवन विश्वविद्यालय (२०१६) लगायतका शैक्षिक संस्थाहरूले पनि नेपाली भाषाको विकासमा ठूलो योगदान पुऱ्याए ।

नेपाली व्याकरण लेखनको परम्परामा जे.ए.एटन (१८२० इ.), वीरेन्द्रकेसरी अर्ज्याल (१९५७), जयपृथ्वीबहादुर सिंह (१९६९) लगायत सयौं व्यक्तिको नाम लिनसकिन्छ । नेपाली भाषाको विस्तार र मानकीकरण गर्ने सन्दर्भमा प्राकृत व्याकरण (१९६९), चन्द्रिका गोरखा भाषाव्याकरण (१९६९), मध्यचन्द्रिका (१९७५), सजिलो नेपाली व्याकरण (२००१) लगायतका थुप्रै व्याकरणका पुस्तकहरू प्रकाशनले नेपाली भाषाको स्तरीकरणमा योगदान पुऱ्यायो ।

जयपृथ्वीबहादुर सिंहले आफ्नो 'प्राकृत व्याकरण' मा वीरेन्द्र केसरीकै अनुसरण गरेर उच्चारण अनुसार नै लेख्ने परम्पराको थालनी गरेको पाइन्छ भने राममणि आ.दी. (१९६५ ले 'माधवी' पत्रिकामार्फत **हलन्त बहिष्कार** (१९६५, व्यञ्जनको खुट्टा काट्ने) गर्ने र अव्यय शब्द दीर्घ लेख्ने परम्पराको थालनी गरेको पाइन्छ । उनको यो परम्परालाई विश्वमणि दीक्षिताचार्य (१९९३) ले समर्थन गरेको पाइए पनि हेमराज पण्डित (१९६९) ले 'चन्द्रिका' मा क्रियापदलाई उच्चारण अनुसार खुट्टो काट्ने र अरु नामिक पदमा खुट्टो नकाट्ने तथा अव्ययलाई दीर्घ नै लेख्ने परम्परालाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ । हेमराजको व्याकरण लेखनको परम्परालाई केही परिमार्जन गरी सोमनाथ सिग्दालले **मध्यचन्द्रिका** (१९७६) मा पनि उनै कुरालाई निरन्तरता दिएको पाइन्छ ।

'**गोर्खापत्र**' (१९५८) को प्रकाशन हुनथालेपछि नेपाली भाषामा एकरूपताको खाँचो महसुस गरियो । यो अभाव पूर्तिका लागि 'गोर्खा भाषा प्रकाशनी समिति' (१९७०) को स्थापना भयो । यही समितिले पुनः 'नेपाली भाषा प्रकाशनी समिति' को नामबाट 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?' (१९९१) पुस्तिका प्रकाशन गर्‍यो । यसले पनि धेरै कुरालाई पुरानै निरन्तरता दिँदै अव्यय शब्दलाई ह्रस्व लेख्ने चलन स्थापित गर्‍यो (पोखरेल, २०६२: ६) । यो नै त्यो समयको एक मात्र आधिकारिक व्याकरण बन्न पुग्यो । त्यसपछि पनि व्याकरण लेखनमा गोपाल पाँडे 'असीम' (१९९७), पुष्कर शमशेर (२००१), हृदयचन्द्रसिंह प्रधान (२००४), वेदनाथ शर्मा रेग्मी (२०१०), हर्षनाथ शर्मा (२०१६), शेषराज रेग्मी (२०१७), बालकृष्ण पोखरेल (२०१९), महानन्द सापकोटा (२०२०) आदिको पनि नेपाली व्याकरणको प्रवर्द्धनमा निकै ठूलो योगदान रहेको पाइन्छ ।

बालकृष्ण पोखरेल, बल्लभमणि दाहाल, महानन्द सापकोटा लगायतका व्यक्तिको सक्रियतामा अगाडि बढेको '**भर्रोवादी आन्दोलन**' (२०१३) ले नेपाली भाषामा लादिएको अंग्रेजी, संस्कृत भाषाका विलष्ट शब्द र हिन्दीको वर्णशंकर शैली प्रभावको विरोध गर्दै नेपाली भाषाको मौलिकपनलाई

जोगाउनु पर्ने अभियान थाल्यो । यो अभियान पनि नेपाली व्याकरणमा भएको ठुलै क्रान्ति थियो ।

शिवराज आचार्यले 'जिम्दो नेपाली भाषा' (२०३०) मार्फत ह्रस्व इकार-उकार र दन्त्य 'स' को प्रयोग गर्नुपर्ने प्रस्ताव राखेको बुझिन्छ । शिक्षामा आएको परिवर्तनसँगै व्याकरणमा देखिएका अनेक समस्याको समाधानार्थ २०३४ सालमा अनिवार्य नेपाली पढाउने गुरुहरूको राष्ट्रिय अधिवेशनले नेपाली वर्ण विन्यासमा एकरूपता कायम ल्याउने प्रयास गर्‍यो । गोपाल पाँडे 'असीम' को वर्णविन्यास नियमलाई समर्थन गर्दै चूडामणि बन्धुले 'रूपरेखा' मार्फत अगाडि र बीचमा ह्रस्व लेख्ने, शब्दको अन्त्यमा उकार ह्रस्व र इकार दीर्घ लेख्ने, तत्सम शब्दलाई केही नगर्ने र आज्ञार्थक अनि आदरार्थी शब्दको अन्त्यमा दीर्घ (जानू, खानू ज्यू) लेख्ने नियम चलाएको बुझिन्छ (पोखरेल, २०६२: १४) । यो नियम नेपाली वर्ण विन्यासमा अद्यापि प्रचलनमा नै रहेको छ ।

नेपाली वर्णविन्यासको परिमार्जन कार्यमा मोहनराज शर्मा, चूडामणि बन्धु, तारानाथ शर्मा, हेमाङ्गराज अधिकारी, माधवप्रसाद पोखरेल आदिको कुनै न कुनै रूपमा सक्रियता रहिनै रहेको छ । संस्थागत रूपमा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानले 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०४० देखि सातौं संशोधन २०६७) प्रकाशन गरी नेपाली व्याकरणलाई ठुलै गुन त लगाएको छ तर यसले पनि कतिपय विवादस्पद वर्ण विन्यासको समाधान गर्नसकेको छैन ।

नेपाली बृहत् शब्दकोशमा अझै पनि कतिपय आगन्तुक शब्द (अबीर/अबिर, शिकार/सिकार, शेयर/सेयर, शेर्पा/सेर्पा), तद्भव शब्द (दश/दस, दुबै/दुवै, बीच/बिच, ठूलो/ठुलो), तत्सम शब्द (बीज/बीज, वृहत्/बृहत्), हलन्त अजन्त शब्द (भरपाइ/भर्पाइ, खरदार/खर्दार), क्रिया विशेषण शब्द (फिलिमिली, तिरिमिरी, ढलीमली, चिरिबिरी, ढल्कीढल्की), ह्रस्व दीर्घ (जुठो/जूठो, मूसो/मुसो, मुजुर/मुजूर/मयूर, चक्कु/चक्कू, लड्डु/लड्डू), मिलित क्रिया (गरिरहनु/गरी रहनु/गरि रहनु), आज्ञार्थ शब्द (आऊ, जाऊ) आदिको शब्दहरूको वर्ण विन्यासमा ठोस निष्कर्ष वा एकरूपता कायम भएको छैन ।

त्रिवि पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले विभिन्न क्याम्पसमा गरेका राष्ट्रिय गोष्ठीले सहमति गरेका वर्णविन्याससम्बन्धी नियमलाईसमेत समावेश गरी २०४६ सालमा 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन' प्रकाशित गर्‍यो । त्यसपछि क्याम्पस स्तरीय पठनपाठनमा एकरूपता कायम गर्ने काममा यसले पनि ठुलै सहयोग पुऱ्यायो । नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानको आयोजनामा 'नेपाली वर्णविन्यास विषयक अधिगोष्ठी' (२०५७) सम्पन्न गरियो ।

यो गोष्ठीमा माधवप्रसाद पोखरेलको त्रिविले २०३४ सालदेखि प्रचलनमा ल्याएको वर्ण विन्यासको नियमलाई नै निरन्तरता दिनुपर्ने तर्क थियो भने मुकुन्द शरण उपाध्यायको विभक्ति र नामयोगीलाई पदवियोग गर्नुपर्ने, क्षतिपूरक दीर्घीकरण भएका शब्दहरूलाई दीर्घ लेख्नुपर्ने, आगन्तुक शब्दलाई नेपालीकरण गर्न नहुने र 'यी, यिनी, यस, त्यस' आदि सर्वनामलाई भानुभक्त र मोतीराम भट्टकै शैलीमा 'ई, इनी, एस, तेस' लेख्नुपर्ने प्रस्ताव गरेका थिए तर उनको यो नयाँ प्रस्तावलाई अधिगोष्ठीले अस्वीकार गरेको पाइन्छ ।

यस अधिगोष्ठीले क्षतिपूरक दीर्घीकरण भएका तीतो, मीठो, दूध आदि तद्भव शब्दलाई पनि नेपाली उच्चारणअनुसार ह्रस्व नै लेख्ने, तत्सम शब्दका अनुस्वार ध्वनिलाई शिरविन्दु (-) वा पञ्चम वर्ण (ङ ज ण न म) को वैकल्पिक प्रयोग (अंक/अङ्क, शंका/शङ्का) गर्ने र तद्भव, आगन्तुक शब्दहरूमा प्रचलित नेपाली उच्चारणअनुसार गर्ने तथा आगन्तुक शब्दलाई तद्भव सरह नै नेपाली उच्चारणअनुसार आदि र मध्यमा ह्रस्व इ उ तथा दन्त्य स को प्रयोगलाई नै निरन्तरता दिने निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ (पन्थी संयोजन, २०५७: ५५) ।

अब नेपालमा संस्थागत रूपमा 'नेपाली कसरी शुद्ध लेख्ने ?' (१९९१), 'अनिवार्य नेपाली शिक्षण निर्देशन' (२०४६), 'नेपाली बृहत् शब्दकोश' (२०६७), र 'नेपाली भाषा सङ्गोष्ठी' (२०६७) ले नेपाली वर्णविन्यासमा एकरूपता कायम गर्नमा ठुलै योगदान त पुऱ्याए तर यी प्रयासले पनि नेपाली व्याकरणको समस्यालाई समाधान गर्नसकिरहेका छैनन् ।

पुनः वर्णविन्याससम्बन्धी विवादलाई केही न्युनीकरण गर्न नेपाली विषय स्थायी समितिको मिति २०७३/८/३ को बैठकले विश्वविद्यालयका सबै तहमा वर्णविन्यासको एकरूपता कायम गर्न निम्न निर्णय गरी आफ्ना मातहतका निकायमा प्रेषित गरेको थियो-

१. श्रुतिसमभिन्नार्थक शब्द (फूल-फुल, पुरा-पूरा, तीन-तिन) लाई दीर्घ ह्रस्व दुवै लेख्नुपर्ने,
२. जात, थर बुझाउने शब्दको अन्त्यमा दीर्घ लेख्नुपर्ने,
३. इच्छार्थक र आज्ञार्थक क्रिया (जाऊन्, भनून्, खाऊ) लाई दीर्घ लेख्नुपर्ने,
४. जाति, थर बुझाउने शब्द (शाह, शेर्पा, शेरचन) मा तालव्य 'श' लेखिने,
५. नाम र थरका बीचमा आउने मध्यवर्ती नाम (रामराजा, मदनमणि, रामप्रसाद, श्यामबहादुर, सीतकुमारी) लाई पदयोग गर्नुपर्ने,
६. रूढ अर्थमा प्रयोग हुने समस्त शब्द (विश्वविद्यालय, भाषाविज्ञान, पानीजहाज) लाई पदयोग गर्नुपर्ने,
७. सबै नामयोगी (सित, माथि, संग, सम्बन्धित, अनुसार) पदयोग गर्नुपर्ने,

८. सबै प्रकारका दुईवटासम्मका शब्दको समास गर्दा पदयोग (शुभकामना, शुभयात्रा) गर्ने र दुईभन्दा बढी शब्दको समास गदा) पदवियोग (गास, बास र कपास) गर्ने,
९. सबै प्रकारका द्वित्व शब्दलाई पदयोग (पानीसानी, घरघर) गर्नुपर्ने,
१०. संयुक्त क्रिया (जानुपर्छ, हेरिरहन्छ, पढिहाल्छ) लाई पदयोग गर्नुपर्ने,
११. संयुक्त व्यञ्जनलाई परम्परित रूपमा जोडेर (विद्या, द्वन्द्व, बुद्ध) लेख्नुपर्ने,
१२. क्षतिपूर्ति दीर्घाभवन र संख्यावाची शब्दको ह्रस्वीकरणका सम्बन्धमा पछि व्यापक छलफल पश्चात् निष्कर्ष निकाल्ने ।

निष्कर्षमा वर्णविन्यासमा सुधार, व्याकरण लेखन, शब्दकोश निर्माण, शिक्षा, सञ्चार, मनोरञ्जन र विज्ञानप्रविधिका हरेक क्षेत्रमा विस्तार र सम्पर्क भाषाका रूपमा स्थापित गरी नेपाली भाषालाई सर्वस्वीकार्य वा मान्यता प्राप्त बनाउनु नै भाषा मानकीकरणका प्रक्रिया हुन् ।

३.८ भाषाको आधुनिकीकरण प्रक्रिया र यसका समस्या

भाषा विकास र योजनामा महत्वपूर्ण प्रक्रिया भनेकै भाषाको आधुनिकीकरण गुर्न हो । तर व्यवहारम यसका जटिल समस्याहरू रहेका हुन्छन् । यसका बारेमा निम्न उपशीर्षकमा चर्चा गरिएको छ ।

३.८.१ भाषा आधुनिकीकरणका प्रक्रिया

विज्ञान र प्रविधिको प्रत्यक्ष प्रभाव भाषामा परेको हुन्छ । व्यक्तिको विचार, भावना र जीवन शैलीमा परिवर्तन आउनसाथ भाषामा पनि परिवर्तन आएको हुन्छ । यिनै आधुनिक समाजका जटिलतम समस्याहरूको सहजीकरण गर्न भाषालाई सक्षम बनाउने प्रयास नै भाषा आधुनिकीकरण (Modernization) हो । आधुनिकीकरणमा समाजले हाँसिल गरेका नयाँ ज्ञान र विज्ञानका उपलब्धि र अनुभवलाई भाषाको माध्यमबाट सहजता पूर्वक अभिव्यक्ति दिन भाषालाई नै सक्षम गराउने प्रयास भएको हुन्छ । फर्गुसन (१९६८: ३२) का अनुसार सम्प्रेषण माध्यमका क्रममा अन्य विकसित भाषा सरह बनाउने प्रक्रियालाई भाषाको आधुनिकीकरण भनिन्छ । उनले भाषाको आधुनिकीकरण गर्ने प्रक्रियामा दुईवटा पक्षको चर्चा गरेका छन्:

- नयाँ शब्द र अभिव्यक्तिका माध्यमद्वारा भाषाको शब्दकोशमा विस्तार गर्ने,
- सङ्कथनको स्वरूप र नयाँ शैलीमा विकास गर्ने ।

बन्धु (२०५०: ७४) को भनाइमा 'आधुनिकीकरण भाषा विकासको त्यो खुडकिलो हो, जब कुनै भाषा विकसित भाषाको दाँजोमा पुग्छ र त्यस भाषाले विकसित भाषाहरूका बिच आफ्नो अन्तरानुवाद योग्यता ग्रहण गर्दछ' ।

भाषाको आधुनिकीकरणमा नयाँ शब्द निर्माणको स्रोत र शब्द सिर्जना गर्ने विधि महत्वपूर्ण मानिन्छ । भाषामा प्राविधिक शब्दहरू आफ्नै आन्तरिक शब्द निर्माण प्रक्रियाबाट र अन्य भाषाको शब्दभण्डारबाट लिन सकिन्छ । यसको उदाहरणका लागि हङ्गेरियन भाषाको आधुनिकीकरणमा आफ्नै आन्तरिक शब्द निर्माण प्रक्रियालाई मान्यता दिएको र जापानी भाषाको आधुनिकीकरणमा अंग्रेजी स्रोतका शब्दहरूको प्रयोगलाई अपनाएको पाइन्छ (फर्गुसन, १९६८: ३६) । यसरी आन्तरिक वा बाह्य स्रोतबाट भाषाको आधुनिकीकरण गर्न सकिन्छ ।

भाषाको आधुनिकीकरणमा पारिभाषिक र प्राविधिक शब्दहरू युरोपियन भाषामा ग्रीक र ल्याटिन भाषाबाट, भारतीय उपमहाद्वीपमा संस्कृतबाट र नेपालका जनजातिका भाषाहरूमा प्रकाशित पत्रपत्रिका एवम् रेडियो नेपालको नेवारी समाचारमा समेत पारिभाषिक शब्द संस्कृत प्रयोग भएको पाइन्छ (पोखरेल, २०५० 'ख': ५० ख) । आन्तरिक स्रोतबाट शब्द निर्माण गर्ने वा विदेशी स्रोतबाट शब्द सापटी लिने भन्ने सम्बन्धमा पनि सर्वप्रथम त्यहाँको नागरिकहरूको सामाजिक मानसिकताको अध्ययन गर्नुपर्ने हुन्छ ।

आधुनिकीकरणको महत्वपूर्ण पक्ष भनेको शब्द संरचना र वितरण प्रक्रिया हो । सामान्य अभिव्यक्तिका तुलनामा साहित्यिक अभिव्यक्ति जटिल वाक्य संरचना, नयाँ शब्द प्रयोग र नयाँ अभिव्यक्ति शैलीमा हुन्छ । भाषा आधुनिकीकरणमा भाषिक वक्ताको वैचारिक र बौद्धिक उचाइ अनुरूप भाषाको प्रयोग क्षेत्र विस्तार एवम् संहिताकरणमा जोड दिइन्छ । तसर्थ भाषा आधुनिकीकरणका लागि भाषाको कोडीकरण र प्रयोगको क्षेत्र विस्तार महत्वपूर्ण प्रक्रिया अन्तर्गत पर्दछ ।

शब्दकोश निर्माण र व्याकरण लेखन तथा वक्ताको भाषा आत्मसातीकरणका लागि स्वीकरण पनि भाषा आधुनिकीकरणका आवश्यक प्रक्रिया हुन् । हेमाङ्गराज अधिकारीले पनि यिनै तीनवटा प्रक्रिया- कोडीकरण, प्रयोग विस्तार र स्वीकरणलाई भाषा आधुनिकीकरणका मुख्य प्रक्रिया मानेका छन् (२०५६: ६७-६८) । भाषिक एकरूपता कायम गर्न छनोट गरिएका भाषिक रूपको विशिष्ट पक्षको कार्यान्वयन गर्नु **कोडीकरण** हो । यिनै कोडहरूको नयाँ-नयाँ क्षेत्रमा कार्य विस्तार वा भाषाको प्रयोगलाई व्यापक गराउनु **प्रयोग विस्तार** हो र सोही भाषालाई वक्ताको तर्फबाट स्वीकार्नु वा मान्यता दिनु **स्वीकरण** हो । यिनै कोडीकरण, प्रयोग विस्तार र स्वीकरण भाषा आधुनिकीकरणका मुख्य प्रक्रिया हुन् ।

३.८.२ भाषा आधुनिकीकरणका समस्या

भाषा आधुनिकीकरण आफैमा जटिल प्रक्रिया हो । यसमा एकातर्फ भाषालाई मानकीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ भने अर्कातर्फ भाषिक वक्ताबाट स्वीकरण पनि गराउनु पर्दछ । भाषा आधुनिकीकरणमा विभिन्न अवसर र चुनौतीहरू एकसाथ आएका हुन्छन् । भाषा विकासको महत्वपूर्ण आधार भनेकै भाषा आधुनिकीकरण हो भने भाषान्तरण, भाषा पिजिन र कोड मिश्रण तथा भाषा लोपका कारक तत्व पनि भाषा आधुनिकीकरण बन्नसक्छ । भाषा आधुनिकीकरणको पहिलो आधार भनेकै शब्द

रचना, शब्दभण्डारको किकास र विस्तार हो । शब्दभण्डारमा विकास गर्न एकथरी मानिसहरू जुनसुकै स्रोतका शब्दलाई सहजै स्वीकरण गर्नुपर्ने विचार प्रकट गर्दछन् भने अर्काथरी मानिसहरू आफ्नो मौलिकपन भल्किने बाहेक विदेशी वा अन्य भाषाबाट आएका शब्दलाई स्वीकार गर्न नहुने तर्क राख्दछन् । त्यसैगरी एकथरी मानिसहरू जुनसुकै स्रोतबाट भए पनि शब्दभण्डारको विकास गर्न सकिने तर्क राख्दछन् । यो पनि एउटा विवादको विषय हो । त्यसैले भाषा आधुनिकीकरण आफैँमा जटिल प्रक्रिया हो । यसका मुख्य समस्याहरू निम्न अनुसार पाइन्छन्:

- शब्दकोश निर्माण र यसमा शब्दको मूल स्रोत पहिचान, छनोट र वितरण गर्न समस्या हुनु,
- शब्दको मानक रूप निर्धारण र शब्दकोशमा प्रविष्टी गर्न समस्या हुनु,
- विभिन्न स्रोतबाट आएका शब्दको सहजै स्वीकरण गर्ने समस्या देखिनु,
- समयको परिवर्तनसँगै प्रायोगिक र प्राविधिक शब्दकोशको निर्माण गर्न आर्थिक र प्राविधिक कठिन उत्पन्न हुनु,
- छनोट र स्वीकरणको समस्या हुनु,
- स्तरीय व्याकरण र पाठ्यसामग्री निर्माणको समस्या हुनु,
- सामाजिक परिवर्तनसँगै हुने भाषिक परिवर्तनलाई आत्मसात गर्न र स्तरीकरण गर्न नसकिने समस्या रहेका छन् ।

यी समस्याहरूको समाधानार्थ राज्यको स्पष्ट भाषानीति, भाषिक वक्ताको आफ्नो भाषाप्रतिको बफादारी, राष्ट्रियताको भावनामा विकास, साहित्य सिर्जना, शब्दकोश निर्माण तथा भाषिक प्रयोगमा व्यापक जनसमर्थनको आवश्यकता पर्दछ ।

३.९ नेपाली भाषाको आधुनिकीकरणका निम्ति भएका प्रयासहरू

नेपाली भाषाको आधुनिकीकरण गर्नका निम्ति पत्रपत्रिका प्रकाशन, व्याकरण लेखन, शब्दकोश निर्माण, भाषा सुधारका आन्दोलनहरू (हलन्त बहिष्कार, भर्षावादी आन्दोलन), पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरू लेखन, भाषा आयोगहरू गठन, विभिन्न गोष्ठीहरू सञ्चालन लगायतका कामहरू समय समयमा हुँदै आएका छन् ।

नेपाली भाषाको स्तरीकरणमा व्याकरण लेखन, कोश तथा शब्दकोश सम्पादन र प्रकाशन, विद्यालय र विश्वविद्यालय स्थापना, पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक लेखन तथा प्रकाशन, सञ्चार र प्रविधिको विकासले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाइन्छ । यसमा कोश सम्पादन प्रक्रियाले विशेष भूमिका खेलेको पाइन्छ ।

नेपालीमा एकभाषी कोश निर्माणको परम्परा तन्क्याउँदै लैजाँदा मोतीराम भट्टको **उखानको बखान** (१९४५) सम्म पुग्न सकिन्छ । नेपालमा

एकभाषी कोशको प्रारम्भ शिखरनाथ सुवेदीको **शिखरनाथ भाष्य** (१९५९), महावीरसिंह गढतौलाको **उखानबखानको प्रवाह** (१९६०), पादरी गङ्गाप्रसाद प्रधानको **नेपाली उखानको पोस्तक** (१९६५), जयपृथ्वीबहादुर सिंहको **प्राकृत भाषाकोश** (१९६८-६९), देवीदत्त पराजुलीको **नेपाली कोश** (१९८४) आदिबाट सुरु भएको मानिन्छ ।

यसै पृष्ठभूमिमा चक्रपाणि चालिसेको **बगाली कोश**(१९९८) अर्को **नेपाली पर्यायवाची कोश** (१९९८), पुष्कर शमशेरको **नेपाली उखान टुक्का कोश** (१९९८), रामचन्द्र ढुङ्गानाको **सङ्क्षिप्त नेपाली शब्दकोश** (२००७), **उखानको बखान** (२००७), पारसमणि प्रधानको **नेपाली मुहावरा** (सन् १९५४), सरोज कुमार शाक्यको **ज्ञान रश्मि** (२०१६), रत्नाकर देवकोटाको **जुन्टेली शब्द र उखान सङ्ग्रह** (२०१७), अर्जुनदेव भट्ट र भीमदेव भट्टको **बैतडीको स्थानीय शब्द** (२०१८) आदि नेपाली भाषाको स्तरीकरणमा सहयोग पुऱ्याउने पहिलो चरणका कोशहरू हुन् ।

एकभाषी नेपाली कोश निर्माणको दोस्रो चरण रोयल नेपाल एकेडेमीबाट बालचन्द्र शर्माको सम्पादनमा **नेपाली शब्दकोश** (२०१९) प्रकाशन भएपछि सुरु भएको हो । यो चरण नेपाली बृहत् शब्दकोश (२०४०) प्रकाशन नहुँदासम्म रह्यो । यो चरणमा केशवलाल कर्माचार्यको **सङ्क्षिप्त नेपाली शब्दकोश** (२०२०), हर्षनाथ शर्माको **नेपाली उखान टुक्का** (२०२३), राममणि आ.दी. को **उखान सङ्ग्रह** (२०२७), शङ्करकुमार श्रेष्ठको **नेपाली कानुनी शब्दार्थ सङ्ग्रह** (२०३६), टोपबहादुर सिंहको **कानुनी शब्दकोश** (२०३८), कृष्णप्रसाद पराजुलीको **उखान टुक्का र गाउँखाने कथा** (२०३९), पारसमणि प्रधानको **सानो नेपाली शब्दकोश** (२०३९) आदि प्रकाशित भएका छन् (थापा, ३०७२: ८९) ।

एकभाषी नेपाली कोश निर्माणको परम्परामा नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट **नेपाली बृहत् शब्दकोश** (२०४०) को प्रकाशनसँगै तेस्रो चरणको सुरु भएको हो । नेपाली बृहत् शब्दकोशले नेपाली भाषाको स्तरीकरणमा ठूलो योगदान पुऱ्यो । नेपाली भाषाको स्तरीकरणमा हीराबहादुर खड्काको **नेपाली उखान टुक्का सङ्ग्रह** (२०४१), कृष्णप्रसाद श्रेष्ठको **स्थान नामकोश** (२०४४), नानीबाबा रिसालको **अर्थवाणिज्य शब्दकोश** (२०४७), चूडामणि बन्धुको **आधारभूत प्राविधिक शब्दावली** (२०५४), चन्द्रकान्ता अधिकारीको **नेपाली व्याकरणपरक कोश** (२०५१), नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठानको **नेपाली साहित्य कोश** (२०५६), शङ्करकुमार श्रेष्ठको **कानुनी शब्दकोश** (२०५६), वसन्तकुमार शर्माको **नेपाली शब्द सागर** (२०५७), हेमाङ्गराज अधिकारी र बट्टीविशाल भट्टराइको **प्रयोगात्मक नेपाली शब्दकोश** (२०६१), शीवप्रसाद

पौड्यालको नेपाली टुकका कोश (२०६८) आदि एकभाषी नेपाली कोश प्रकाशनले नेपाली भाषाको आधुनिकीकरणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका छन् ।

३.१० नेपाली भाषाको भौगोलिक र सामाजिक स्थिति

क. नेपाली भाषाको भौगोलिक स्थिति

नेपाली भाषाको उत्पत्ति र विकास संस्कृत, प्राकृत अनि अपभ्रंश हुँदै विक्रमको एघारौँ शताब्दीतिर कर्णाली प्रदेशको सिञ्जाबाट भएको हो । सिञ्जाबाट उत्पत्ति भएको खास भाषा, पर्वते, गोर्खाली र नेपाली हुँदै पश्चिमबाट पूर्वतर्फ फैलिएको हो । आज नेपाली भाषा नेपालभित्र र नेपालबाहिर दार्जिलिङ, देहरादुन, सिक्किम, भुटान हुँदै विश्वका धेरै भूभागमा फैलिएको छ ।

नेपालका भाषाहरू भौगोलिक रूपमा पुरानो जनगणना अनुसार हिमाल, पहाड र तराई गरी तीन क्षेत्र र ७५ वटा जिल्लामा बितरित छन् । हिमाली क्षेत्रमा १२ वटा, पहाडी क्षेत्रमा ४३ वटा र तराई क्षेत्रमा २० वटा जिल्लाहरू पर्दछन् । हिमाली १२ वटा जिल्लाहरू मध्ये नौवटा जिल्लामा नेपाली भाषा पहिलो स्थानमा र तीनवटा जिल्ला (ताप्लेजुङ, रसुवा, मनाङ) मा दोस्रो स्थानमा बोलिन्छ । तामाङ, गुरुङ र लिम्बू भाषा हिमाली क्षेत्रका तीन जिल्लामा पहिलो स्थानमा पर्दछन् । हिमाली क्षेत्रका चार जिल्लामा शेर्पा, दुई जिल्लामा तामाङ र तीन जिल्लामा क्रमशः बान्तवा, मगर तथा ब्यासी भाषाहरू दोस्रो स्थानमा बोलिन्छन् । हिमाली क्षेत्रका दुई जिल्लामा शेर्पा, चार जिल्लामा तामाङ, दुई जिल्लामा तिब्बती र बाँकी चार जिल्लामा क्रमशः नेवारी, थकाली, कुलुङ एवम् थामी भाषा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छन् ।

पहाडी क्षेत्रका ४३ जिल्लाहरू मध्ये ४० वटा जिल्लामा नेपाली भाषा पहिलो स्थानमा र तीन जिल्ला (पाँचथर, भक्तपुर, मकवानपुर) मा दोस्रो स्थानमा बोलिन्छ । साथै जनगणना २०५८ अनुसार पाँचथरमा लिम्बू, भक्तपुरमा नेवार र मकवानपुरमा तामाङ भाषा पहिलो स्थानमा बोलिन्छन् । नेवारी दुई जिल्लामा दोस्रो र १० जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ भने लिम्बू तेह्रथुममा दोस्रो तथा इलाम र धनकुटामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ । तामाङ छ जिल्लामा दोस्रो स्थानमा र नौ जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ भने बान्तवा तीन जिल्लामा दोस्रो स्थानमा र चार जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ ।

चाम्लिङ खोटाङमा दोस्रो स्थानमा बोलिन्छ भने शेर्पा जुम्ला र बाजुरा जिल्लामा दोस्रो स्थानमा र अन्य दुई जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ । मगर २० जिल्लामा दोस्रो र पाँच जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ भने गुरुङ तीन जिल्लामा दोस्रो स्थानमा र चार जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ । त्यसैगरी बन्नाङमा चिनिया र बैतडीमा थुलुङ भाषा दोस्रो स्थानमा बोलिन्छन् भने म्याग्दीमा छन्त्याल र सुर्खेत एवम् डडेल्धुरा जिल्लामा थारु भाषा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छन् ।

जाजरकोटमा भोजपुरी, सल्यानमा हिन्दी र अछाम तथा बैतडीमा मैथिली भाषा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छन् ।

तराई क्षेत्रका २० जिल्लाहरू मध्ये नेपाली सात जिल्ला (भापा, मोरङ, चितवन, नवलपरासी, दाङ, कैलाली, कञ्चनपुर) मा पहिलो स्थान, १० जिल्लामा दोस्रो स्थान र तीन जिल्ला (सप्तरी, सर्लाही, रौतहट) मा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ । मैथिली छ जिल्ला (सुनसरी, सप्तरी, सिराहा, धनुषा, महोत्तरी, सर्लाही) मा पहिलो स्थान र मोरङमा दोस्रो स्थानमा बोलिन्छ । भोजपुरी तीन जिल्ला (बारा, पर्सा, रूपन्देही) मा पहिलो स्थान र तीन जिल्ला (सर्लाही, रौतहट, नवलपरासी) मा दोस्रो स्थानमा बोलिन्छ ।

अवधी दुई जिल्ला (कपिलवस्तु, बाँके) मा पहिलो स्थान र दुई जिल्ला (दाङ र बर्दिया) मा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ । थारू बर्दियामा पहिलो स्थान, पाँच जिल्ला (सप्तरी, चितवन, दाङ, कैलाली, कञ्चनपुर) मा दोस्रो स्थानमा र अन्य सात जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ । रौतहटमा बजिका पहिलो स्थानमा, राजवंशी दोस्रो स्थान र लिम्बू तेस्रो स्थानमा पाइन्छन् । तराईका महोत्तरीमा उर्दू, नवलपरासी र कैलालीमा मगर तथा धनुषा, पर्सा, चितवन र कञ्चनपुरमा तामाङ तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ ।

नेपाली भाषा २०४८ को जनगणना अनुसार ५४ जिल्लामा पहिलो, १८ जिल्लामा दोस्रो र तीन जिल्लामा तेस्रो स्थान गरी नेपालका ७५ वटै जिल्लामा बोलिन्छ भने जनगणना २०५८ अनुसार पनि ५६ जिल्लामा पहिलो, १६ जिल्लामा दोस्रो र तीन जिल्लामा तेस्रो स्थानमा गरी सबै जिल्लामा बोलिन्छ । मैथिली २०४८ को जनगणनामा आठ जिल्लामा पहिलो स्थानमा रहेकामा ०५८ को जनगणनामा छ जिल्लामा पहिलो स्थानमा, एक जिल्लामा दोस्रो स्थान र तीन जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिएको पाइन्छ ।

थारू २०४८ को जनगणनामा दुई जिल्लामा पहिलो स्थानमा रहेकामा पछिल्लो जनगणनामा एक जिल्लामा पहिलो स्थानमा, पाँच जिल्लामा दोस्रो स्थान र नौ जिल्लामा तेस्रो स्थानमा पाइन्छ । भोजपुरी पहिलो जनगणनामा दुई जिल्लामा पहिलो स्थानमा रहेकामा पछिल्लो जनगणनामा तीन जिल्लामा पहिलो स्थान र तीन जिल्लामा दोस्रो स्थानमा रहेको पाइन्छ । अवधी दुबै जनगणनामा दुई जिल्लामा प्रथम स्थान र दुई जिल्लामा तृतीय स्थानमा रहेको पाइन्छ ।

जनगणना २०४८ अनुसार चार जिल्लामा दोस्रो स्थानमा र दुई जिल्लामा तेस्रो स्थानमा रहेको राई किराँती भाषा २०५८ को जनगणनामा बान्तवा, चाँच्लिङ, तामाङ, शेर्पा आदि भाषाका रूपमा बोलिएको पाइन्छ । पहिलो जनगणनामा मगर नौ/नौ जिल्लामा दोस्रो र तेस्रो स्थानमा रहेकामा पछिल्लो जनगणनामा २१ जिल्लामा दोस्रो स्थानमा र सात जिल्लामा तेस्रो स्थानमा रहेको पाइन्छ ।

यसरी नेपाली भाषाको भौगोलिक स्थितिलाई हेर्दा हिमाली १२ वटा जिल्लाहरू मध्ये नौवटा जिल्लामा पहिलो स्थान र तीनवटा जिल्लामा दोस्रो स्थान,

पहाडी ४३ जिल्लाहरू मध्ये ४० वटा जिल्लामा पहिलो स्थान र तीन जिल्लामा दोस्रो, तराई क्षेत्रका २० जिल्लाहरू मध्ये सात जिल्लामा पहिलो स्थान, १० जिल्लामा दोस्रो स्थान र तीन जिल्लामा तेस्रो स्थानमा बोलिन्छ । समग्रमा नेपालका ७५ जिल्लाहरू मध्ये ५६ जिल्लामा पहिलो स्थान, १६ जिल्लामा दोस्रो स्थानमा र तीन जिल्लामा तेस्रो स्थानमा नेपाली भाषा बोलिन्छ ।

नेपालको जनगणनामा नेपाली भाषाको क्षेत्र विस्तार बढ्दो क्रममा रहे पनि नेपाली लगायत पुराना भाषाको जनसंख्या वा भाषिक वक्त क्रमशः घट्दो क्रममा र केही नयाँ भाषाहरू थपिने क्रममा रहेको पाइन्छ । नेपाली भाषाका वक्ताहरू जनगणना २०४८ मा ५०.३, २०५८ मा ४८.६१ र २०६८ मा ४४.६३ गरी क्रमशः घट्दो क्रममा रहेको पाइन्छ । यसले नेपालको भाषान्तरण प्रक्रिया बढेर गएको र भाषाकायमी दर घटेको सङ्केत गर्दछ । साथै भाषिक मृत्यु र भाषालोपको सम्भावनालाई पनि सङ्केत गर्दछ ।

क. नेपाली भाषाको सामाजिक स्थिति

नेपाल आफैमा बहु भाषिक र बहु सांस्कृतिक मुलुक हो । नेपालको पछिल्लो जनगणनाले नेपालमा १२५ जातजाति र १२३ भाषाभाषी रहेको तथ्याङ्क पाइन्छ । नेपालमा एक जाति एक भाषा (मगर, गुरुङ), एक जाति अनेक भाषा (यादाव) र बहुजाति एक भाषा (क्षत्री, बाहुन, दमै, कामी, दशनामी) रहेको अवस्था छ । नेपाल जस्तो बहुजातीय र बहुभाषिक मुलुकमा नेपाली भाषाले साभ्का सम्पर्क भाषा, राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाको मान्यता प्राप्त गरेको छ ।

नेपालका सबै भाषाहरूको नामकरणका आधारहरू स्पष्ट नहुनाले सबै भाषाको भौगोलिक र सामाजिक स्थिति पत्ता लगाउन कठिनाइ छ । कतिपय भाषाहरूका दुईवटा नाम हुनु, कुनैका जाति र भाषाका नाम फरक हुनु, कतै एउटै जातिले धेरै भाषा र कतै धेरै जातिले एक भाषाको प्रयोग गर्नु जस्ता कारणहरूले गर्दा नेपालमा सबै भाषाहरूको भौगोलिक र सामाजिक स्थिति छुट्याउने समस्या रहेको छ ।

नेपालका भाषाहरूको नामकरणमा पनि एक रूपता पाइदैन । भांगड/घांगड, माडवारी/राजस्थानी, भुजेल/खवास, वाम्बुले/उम्बुले, लेप्चा/लाप्चा, कोइ/कोयु, याम्फू/याम्फे, बारम/मारमु, जेरो/जेरुङ आदि दुई थरि पाइन्छन् । एकातर्फ मुस्लिम, तेली, चमार, कोइरी, कुर्मी, सन्यासी, धानुक, मुसहर, पासवान, सोनार, केवाट, बनिया, घर्ती/भुजेल, कल्वार, हर्जम/ठाकुर, कानु, सुधी, लोहार, टाट्मा, खत्वे, धोवी, नुनिया, कुम्हार, हलुवाई, राजपुत, कायस्थ, बधाए, बन्तार, बाराए, कहर, जङ्गल, लोधा, राजभर, बिड/बिन्दा, भेदियार, नुराङ, चिडिमार, माली, डोमा, कामर, गाइने, आदिवासी/जनजाति, बादी, धुनिया, कुसुवादिया आदि जातिहरू र उनीहरूको मातृभाषाको नाममा सङ्गति पाइदैन ।

यसैगरी सधनी, आसामिज, ल्होमी, नागमेसे, मिजो, छिन्ताङ, कागते, साम, मगही, हरियान्ची, लिङ्खिम, तिलुङ, काइके, मेवाहाङ, लोहोरुङ, छिलिङ, खरिया, याम्फू/याम्फे, नाछिरिङ, पुमा, जिरेल, खालिङ, थुलुङ, अङ्गिका, कुलुङ, बजिका, बान्तवा आदि भाषाहरूको नाम जातिको नामसँग मेल खाँदैन । यिनै एक भाषाका एकभन्दा बढी नाम हुनु तथा जाति र भाषाको नाममा मेल नहुनाले पनि नेपालको भाषिक अध्ययनमा समस्या छ । अभै पनि धेरै भाषाको लिपि, वर्णमाला, व्याकरण र लेख्य साहित्यको विकास भइसकेको छैन ।

नेपालको राष्ट्रभाषा, सम्पर्क भाषा र कार्यालयीय भाषा नेपाली हो । यो भाषा नेपालका क्षेत्री, ब्राह्मण, विश्वकर्मा, दर्जी लगायत धेरै जातिहरूको मातृभाषा हो भने अन्य मातृभाषा हुनेहरूका लागि पनि नेपाली भाषा सम्पर्क भाषा हो । यो भाषा नेपालका पचहत्तरै जिल्लामा बोलिनुका साथै भारतको दार्जिलिङ, सिक्किम, देहरादुन लगायत भुटान र नेपाली मूलका बासिन्दाहरू बसोबास गर्ने संसारका धेरै भूभागमा बोलिन्छ ।

नेपालको राष्ट्रिय जनगणनाको तथ्याङ्क २००९/०११ देखि २०४८ सम्म नेपालमा नेपाली मातृभाषा हुनेहरूको तथ्याङ्क प्रतिशतमा क्रमशः ४८.७, ५१.० (२०१८), ५२.४ (२०२८), ५८.४ (२०३८) र ५०.३ (२०४८) रहेको पाइन्छ (गुरुङ, १९९७: १६८) । त्यसैगरी जनगणना २०५८ को तथ्याङ्कमा भने नेपाली मातृभाषा हुनेहरूको सङ्ख्या ४८.६१ प्रतिशत र २०६८ को जनगणना अनुसार ४४.६३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ ।

यसरी नेपाली मातृभाषा हुनेहरूको सङ्ख्या बढेर ५८.४ सम्म पुगनुको प्रमुख कारणमा २०४६ पूर्वको सरकारको 'एक राष्ट्र एक भाषा' को नीति अवलम्बन गर्नु हो भने २०६८ को जनगणनामा घटेर ४४.६३ प्रतिशत हुनुमा पनि हरेक जाति-जनजातिहरूको आफ्नो मातृभाषाप्रतिको आकर्षण बढ्नु हो ।

नेपालमा नेपाली भाषापछि दोस्रो स्थानमा रहेको भाषा मैथिली हो । मैथिली भाषा नेपालको जनकपुर, कोशी, नारायणी र सगरमाथा अञ्चलमा बोलिन्छ । कुल जनसङ्ख्याको ११.६७ प्रतिशत मानिसहरूले यो भाषा बोल्दछन् । नेपालको जनगणना २०६८ लाई आधार मान्दा पूर्वी तराईमा मैथिली, मध्य तराईमा भोजपुरी र पश्चिम वा सुदूर पश्चिम तराईतिर अवधी भाषाहरू बोलिन्छन् । नेपालको पछिल्लो राष्ट्रिय जनगणनामा तेस्रो स्थानमा रहेको भाषा भोजपुरी हो । यसका वक्ता नेपालमा ५.९८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यो भाषा विशेष गरी नारायणी, लुम्बिनी, जनकपुर, मेची र कोसीतर्फ बोलिन्छ । नेपालको चितवन, नवलपरासी, दाङ-देउखुरी, बर्दिया, बाँके, कञ्चनपुर, सुर्खेत, कैलाली, मोरङ, सुनसरी, सप्तरी, उदयपुर, सिराहा, महोत्तरी आदि जिल्लाहरूमा छरिएर रहेको भाषा थारूहो । कुल जनसङ्ख्याको ५.७७ प्रतिशत वक्ताहरू थारू भाषा बोल्दछन् ।

नेपालमा तीन लाखभन्दा बढी भाषिक वक्ताहरू हुने भाषाहरूमा तामाङ, नेवार, मगर, अवधी, बान्तवा, गुरुङ र लिम्बू लगायत ११ वटा पर्दछन् । तामाङ भाषा पूर्वी सिन्धुपाल्चोक, रामेछाप, दोलखा, गोर्खा, उत्तर पश्चिम नुवाकोट, दक्षिण पश्चिम मकवानपुर, चितवन, धादिङ, पूर्वी रसुवा आदि क्षेत्रमा बोलिन्छ भने नेवारी भाषा काठमाडौं, भक्तपुर, ललितपुर लगायत नेपालका प्रमुख सहरी क्षेत्रमा बोलिन्छ ।

मगर भाषा नेपालको पश्चिमाञ्चल क्षेत्रका गण्डकी, धवलागिरी, लुम्बिनी र भेरीमा समेत बोलिन्छ । अवधी भाषा विशेष गरी कपिलवस्तु, बाँके, बर्दियातिर र बान्तवा मोरङ, धनकुटा, भोजपुर, खोटाङ आदि जिल्लाहरूमा बोलिन्छन् । गुरुङ भाषा लम्जुङ, तनहुँ, गोर्खा, मनाङ, कास्की र पर्वत जिल्लाहरूमा बोलिन्छ भने लिम्बू भाषा धनकुटा, मोरङ, सङ्खुवासभा, तेह्रथुम, ताप्लेजुङ, पाँचथर, इलाम, भ्रुपा आदि जिल्लाहरूमा बोलिन्छ । जनगणना २०४८, ०५८ र ०६८ को विवरण अनुसार नेपाली लगायत तीन लाखभन्दा बढी मातृभाषाका वक्ताहरू हुने भाषाको तथ्याङ्क निम्नानुसार रहेको पाइन्छ:

तालिका नं. ४.२ नेपालमा मातृभाषी वक्ताहरू

वर्ष	मातृभाषी वक्ताहरू प्रतिशतमा										
	नेपाली	थिथली	कोहिपुरी	झाँड	तामाङ	नेवारी	मगर	अवधी	राईकिरा" त	लिम्बू	गुरुङ
२०४८	५०.३	११.९	७.५	५.४	४.९	३.७	२.३	२.०	२.४	१.४	१.२
२०५८	४८.६१	१२.२	७.५	५.९	५.२	३.६	३.४	२.५	२.२	१.४	१.५
२०६८	४४.६३	११.६७	५.९८	५.७७	५.१	३.१९	२.९७	१.८९	०.६०	१.२९	१.२२

पछिल्लो जनगणना अनुसार एक लाखभन्दा बढी भाषिक वक्ताहरू हुने भाषाहरूमा यी ११ सहित बजिका, उर्दू, राजस्थानी, शेर्पा र हिन्दी गरी १६ वटा भाषाहरू पर्दछन् भने एक हजारभन्दा बढी भाषिक वक्ताहरू हुने भाषामा ६४ वटा पर्दछन् ।

यसरी नेपालका भाषाहरूको सामाजिक र भौगोलिक स्थितिलाई हेर्दा जाति, भाषा र स्थानको कुनै एकरूपता पाइदैन भने भएको अध्ययनमा पनि व्यक्ति, समय र क्षेत्र अनुसार विभेदहरू पाइन्छन् । २०६८ को जनगणनामा पुराना भाषाको जनसंख्या क्रमश घट्दो क्रममा र केही नयाँ भाषाहरू थपिएको पाइन्छ । माथि तालिकामा उल्लेख गरे बाहेक बजिका २.९९, उर्दू २.६१, डोटेली २.९७, बैतडेली १.०२ र अन्य एकभन्दा कम प्रतिशत वक्त हुने ६.१ गरी कुल १२३ भाषाको अस्तित्वलाई प्रस्तुत गरिएको छ ।

नेपालमा नेपाली भाषा स्थितिलाई हेर्दा सम्पर्क भाषा, मातृभाषा, दोस्रो भाषा, सरकारी कामकाजके भाषा, शिक्षा र संचारको माध्यम भाषा, विज्ञान र प्रविधिको भाषाका रूपमा यसको भूमिका रहेको छ ।

३.११ नेपालको भाषानीति : विगत र वर्तमान

नेपाल बहुभाषिक राष्ट्र हो । बहुभाषिक मुलुकमा सर्वप्रथम भाषानीति र भाषायोजना स्पष्ट हुनु पर्दछ । भाषाका माध्यमबाट आफ्ना विचारहरूको अभिव्यक्ति दिन र अरूका विचारहरू ग्रहण गर्न सकिन्छ । भाषाले नै विभिन्न जात, जाति, जनजाति, आदिवासी, धर्म, संस्कृति, राष्ट्र र राष्ट्रियताको पहिचान गराउँछ । राज्यको भाषानीति स्पष्ट नभएमा त्यहाँ आपसी कलह, साम्प्रदायिक भड्काउ र राज्य विभाजनको खतरा समेत बढेर जान्छ ।

राष्ट्रका हरेक जातिले आफ्नो मातृभाषाका माध्यमबाट आफ्नो धर्म, संस्कृति, राष्ट्र, जात र जातीय एवम् राष्ट्रिय गौरवको अनुभूति गर्न पाउनु पर्दछ । सामान्यतः बहुभाषिक मुलुकमा राज्यले एउटा स्पष्ट भाषानीति अवलम्बन गरेको हुन्छ, जहाँ हरेक नागरिकले मातृभाषा वा जातीय भाषा, राष्ट्रिय सम्पर्कको माध्यम भाषा र अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क माध्यम भाषाको महत्व र आवश्यकतालाई बुझेका हुन्छन् । यी तीनवटा भाषालाई उचित महत्व दिइएको हुन्छ ।

नेपालको वर्तमान सन्दर्भमा राज्यको स्पष्ट भाषानीति नहुनाले राष्ट्रभाषा र राज्यको सम्पर्क भाषाप्रतिको श्रद्धा घटनुका साथै मातृभाषाप्रतिको बफादारी (Language Loyalty) घटेको, अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क भाषाप्रतिको मोह बढेको र भाषालाई विचार अभिव्यक्तिका रूपमा नलिएर राजनीतिक, जातीय र साम्प्रदायिक नारा बनाएको पनि पाइन्छ । राज्यले राष्ट्रिय भाषा र भाषिकाको संरक्षण र संवर्द्धन गर्न नसक्नाले एकातर्फ जनजाति र आदिवासीका भाषाहरू लोप भइरहेका छन् भने अर्कातर्फ राष्ट्रभाषा र सम्पर्क भाषाको भूमिका निर्वाह गर्दै आएको नेपाली भाषाप्रतिको विकर्षण बढेको जानकारी पछिल्ला जनगणनाको परिणामले देखाएको छ ।

नेपालमा भारोपेली, भोट-बर्मेली, द्रविड, अग्नेली र एकल परिवार गरी पाँच परिवारका भाषाहरू बोलिन्छन् । यी भाषाहरूको सघन अध्ययन भइ सकेको छैन । यी विभिन्न भाषाहरूको अध्ययन र विकासका लागि राज्यले ठोस भाषानीति अवलम्बन गरेको पाइदैन । नेपालको छुट्टै भाषानीति नभए पनि नेपालको शिक्षानीतिको अध्ययन गर्दा आंशिक रूपमा भए पनि नेपालको भाषानीति बुझ्न सकिन्छ ।

नेपालका शिक्षा आयोगका प्रतिवेदनहरू (२०११, २०१८, २०२८, २०४९, २०५५ र २०५८ सम्म) को सङ्ग्रह लाई आशिष पुस्तक भण्डारले समीक्षा सहित प्रकाशमा ल्याएको छ । यसै ग्रन्थ अनुसार नेपालको शैक्षिक इतिहासमा औपचारिक रूपमा शिक्षा सम्बन्धी सुभावा र सल्लाह दिन वि.सं. १९९३ मार्ग २५ गते २२ सदस्यीय 'शिक्षा समिति' गठन भएको थियो । उक्त समितिले निजामती मध्यमा परीक्षाको पाठ्यक्रमका साथै पास जाँच अड्डाको नियमसमेत तयार गरी सिफारिस गरेको थियो (नेशिआप्र सङ्ग्रह: क) ।

नेपालमा लामो समयसम्म परम्परागत शिक्षा प्रणालीको प्रचलनपछि राणाकालमा आधुनिक शिक्षा पद्धतिको प्रारम्भ भएको हो र शिक्षाको योजनाका निम्ति वि.सं. २००४ सालतिर प्रारम्भिक चेष्टाहरू देखा परेका हुन् (राशिआप्र २०४९: १) । तर २००७ सालपछि मात्र राष्ट्रिय शिक्षाको विकासका लागि योजनाबद्ध प्रयास हुन थालेको पाइन्छ । २००७ सालसम्म स्पष्ट भाषानीति थिएन ।

वि.स. २००९ सालमा गठित 'राष्ट्रिय शिक्षा समिति' को सिफारिसमा 'राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग' (राशियोआ) गठन गरियो । उक्त आयोगले २०११ सालमा 'नेपालमा शिक्षा' नामक प्रतिवेदन तयार गरी पेस गरेकाले उक्त प्रतिवेदनलाई 'राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको प्रतिवेदन २०११' को नामले चिनिन्छ । यो नै नेपालको सबैभन्दा पहिलो शिक्षाको दस्तावेज मानिन्छ । यो प्रतिवेदनमा शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य, सबै तहको तहगत उद्देश्य, पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि, शिक्षक तालिम, परीक्षा तथा विद्यालय सञ्चालन सम्बन्धी विषयहरूमा सुझाव पेस गरेको थियो ।

राशियोआ २०१० (नेपालमा शिक्षा २०११) ले नेपालको प्रा.वि. तहमा राष्ट्रभाषा अथवा मातृभाषा कुन चाहिँ माध्यमद्वारा शिक्षा दिनेभन्ने विषयमा राय बाभिएका तर्कहरू प्रस्तुत गरेको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ५९) । मातृभाषाको माध्यमद्वारा शिक्षा दिनु पर्दछ भन्नेहरूको राय निम्नानुसार पाइन्छ:

- मातृभाषाको माध्यमद्वारा शिक्षा दिएमा केटाकेटीहरूले चाँडै लेख-पढ गर्न सक्तछन्,
- मातृभाषा उपर त्यही हदसम्म प्रेम हुनु पर्दछ, जसबाट राष्ट्रभाषा उपर अस्ख्रि पैदा नहोस्,
- मातृभाषाको माध्यमद्वारा शिक्षा दिनाले देशका अवनत भाषाहरूको उन्नति हुनगर्ई राष्ट्रको सर्वतोमुखी विकासका साथै सबै जातजाति र समाजका मानिसहरूको सहयोग प्राप्त हुन्छ,
- मातृभाषामा सबै जातजाति र समाजका मानिसहरूलाई पाठ्यपुस्तक प्रकाशन गर्ने अधिकार दिनाले सरकारको सुकीर्ति फैलिन्छ ।
तर नेपाली भाषा माध्यम बनाउनु पर्दछ भन्नेहरूको राय निम्नानुसार पाइन्छ:
- विभिन्न मातृभाषाहरूमा शिक्षा दिनका लागि पाठ्यसामग्रीको तयारी र प्रकाशन गर्न भन्फटिलो हुने र नेपाली बाहेक अन्य भाषामा व्याकरण र शब्दकोशहरूको अभावले गर्दा पाठ्यपुस्तक तयारी गर्न लामो समय लाग्दछ,
- बहुभाषी हाम्रो सानो राष्ट्रमा सबै किसिमका मातृभाषाहरूलाई एकै पटक समान स्थान दिन कठिनाइ उत्पन्न हुनुका साथै सबै जातजातिको जनगणना र तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि हुने बहुमूल्य समय र धन खर्चले गर्दा देशको सर्वतोमुखी गतिको गतिरुद्ध हुन्छ,

- हिन्दी मातृभाषा हुने मानिसहरू नेपालको कुनै पनि जिल्लामा नभएका र हिन्दीभन्दा नेपाली राष्ट्रभाषा सबैलाई बुझ्न र पढ्न सजिलो हुन्छ,
- धेरै कालसम्म देशको शासकीय भाषा भइ रहेको नेपाली देशका सबै जिल्लावासी र स्थानीय जनतालाई बुझ्न गाह्रो पर्दैन । नेवार, मगर, लाप्चा, गुरुङ, चेपाङ, थारु, खस, किराँती, बाहुन, राजपूत आदि नेपालका निवासी जातजातिहरूले सहजै नेपाली राष्ट्रभाषा बुझ्ने हुनाले प्रा.वि. तहमा नेपाली भाषाको माध्यम बनाउँदा कसैलाई गाह्रो परोइन भन्ने धेरैको राय देखिन्छ,
- अरु स्थानीय भाषाहरूभन्दा नेपाली र हिन्दी निकटतम भाषाहरू हुन् । उक्त दुबै भाषाहरू मैथिली, नेवारी र तिब्बती भाषाहरूसँग मिल्दाजुल्दा छैनन् । सबै भाषाहरूको वर्णमाला देव नागरी छ,
- प्राचीन इतिहासको अध्ययनबाट नेपालको सिमाना कायम गर्ने साधन र नेपालीहरूको मेलमिलाप तथा सम्बन्धको सूत्र नेपाली भाषा भइ रहेको छ ।

यस सुभाब प्रतिवेदनमा 'संस्कृत पाठशालाहरूको उपयोगिता हराइसक्यो । तिनीहरूमा दिइने शिक्षाले जनतालाई अन्धो बनाउँछ र वृत्ति कमाउने समस्यालाई हल गर्दैन' भन्ने कुरा उल्लेख गर्दै प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य हुनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । शिक्षाको माध्यमका निम्ति अंग्रेजी अनिवार्य हुनु नहुने र पाठ्यपुस्तक लेखनलाई सरकारले विद्वान्हरूलाई प्रोत्साहन दिनुपर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । साथै मा.वि. तहमा संस्कृत, अंग्रेजी र हिन्दी इच्छाधीन विषय हुनु पर्ने र विदेशको इतिहासभन्दा नेपालको इतिहासलाई प्राधान्य दिनुपर्ने कुरामा जोड दिइएको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ६३) ।

विश्व विद्यालयीय शिक्षा विषयक साधनका निम्ति अंग्रेजी, हिन्दी, उर्दू, संस्कृत, बंगाली र अन्य भाषाबाट नेपालीमा अनुवाद गर्ने काम बेरोजगार शिक्षितहरूलाई लगाउनु पर्ने सुभाब पनि दिइएको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ६४) । यस आयोगले प्रा.वि. तह (१-५) को भाषा विकासका निम्ति सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सिपमा विशेष जोड दिएको छ । यस आयोगले राष्ट्रभाषा विकासका लागि शिक्षकलाई पनि विशेष सुविधा दिएर नेपाली भाषा बोल्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने सुभाब पेस गरेको छ । यसमा 'नेपाली भाषा बाहेक अरु स्थानीय भाषा, उपभाषालाई लड्काको जीवन सम्बन्धी मुख्य स्कुल र खेल्ने मैदानबाट शीघ्रातिशीघ्र हटाउनु आवश्यक छ' भन्ने सुभाब पेस गरिएको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ८७) । साथै यस सुभाब प्रतिवेदनमा प्रा.वि. तहमा स्थानीय वा मातृभाषालाई लागू गर्न नसकिने निम्न तर्कहरू समेत पेस गरिएको छ:

- अल्पसङ्ख्यकको मातृभाषा भविष्यत्मा व्यावहारिक उपयोगिता दिने छैन,

- नेपाली भाषा बाहेक नेपालका अरु स्थानीय भाषाको अध्ययनले नेपाली भाषाको प्रभावपूर्ण विकासमा बाधा दिनेछ,
- धेरै भाषाहरू बालकले सिक्न सक्दैनन्,
- भाषा सिकाइमा मात्र समय खर्च गर्नाले शिक्षामा उपलब्धि हासिल गर्न सकिँदैन,
- छैटौँ दर्जादेखि इच्छाधीन भाषा राख्न सकिने अथवा नेपाली भाषा राम्रो जग बसेपछि मातृभाषा सजिलै प्रयोग गर्न सकिने ।

यो प्रतिवेदनले यी विविध सुभाव सहित पाँच वर्षको प्राथमिक शिक्षा हुनुपर्ने र नेपाली भाषा नै पढाइको माध्यम हुनुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ । यो प्रतिवेदनमा प्रा.वि. तहमा भाषालाई १५ देखि २० प्रतिशत समय छुट्याइएको छ । माध्यमिक तहका निम्ति पनि यस सुभाव समितिले सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ सम्बन्धी सिप निर्धारण गरेको छ । साथै यसमा नेपाली भाषा र केही हदसम्म मातृभाषामा पढ्ने, लेख्ने, बोल्ने र सुन्ने भाषा सम्बन्धी प्रविधिमा जोड दिइएको छ । यस प्रतिवेदनले शिक्षकलाई समेत नेपालीमा निपुण बनाउनका निम्ति उनीहरूको स्तर परीक्षण गरी आवश्यकता बमोजिम तालिमको व्यवस्था गर्नुपर्ने सुभाव पनि दिएको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: १४४) ।

यसरी 'राशियोआ' को प्रतिवेदन २०११ ले समग्रमा नेपाली भाषालाई अनिवार्य बनाइनु पर्ने, प्रा.वि. तहमा बढी समय नेपाली भाषा शिक्षणमा लगाइनु पर्ने र शिक्षाको माध्यम पनि नेपाली भाषा नै हुनु पर्नेमा विशेष जोड दिएको बुझिन्छ ।

शिक्षाको आधुनिक र वैज्ञानिक सुधारका लागि २०१८ ज्येष्ठ ४ गते अर्को 'सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समिति' (सराशिस) गठन गरियो । उक्त समितिको सुभाव प्रतिवेदनमा पनि 'नेराशियो २०११' को प्रतिवेदनलाई सामान्य सुधार र थपघटसहित शिक्षाको माध्यम एउटै (नेपाली) हुनु पर्ने कुरामा जोड दिइएको छ । यसले 'संस्कृत शिक्षा हाम्रो मुलुकको सांस्कृतिक तथा सभ्यतासंग अत्यन्त घनिष्ठ सम्बन्ध भएकाले यसलाई विशेष प्रोत्साहन दिनुका साथै ... संस्कृत लिने छात्रहरूसँग शुल्क नलिएर र सकेसम्म उनीहरूलाई छात्रवृत्ति पनि दिनु पर्दछ' भन्दै संस्कृत भाषाको महत्त्वलाई बढी जोड दिएको पाइन्छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: २१३) । यस 'सराशिस २०१८' का सदस्यहरूले प्रकट गरेका शिक्षा सम्बन्धी मन्तव्यहरूमा भाषा सम्बन्धी दृष्टिकोण अस्पष्ट र आफैँमा विरोधाभासपूर्ण पाइन्छन् ।

समितिका सदस्य रणधीर सुब्बाले भारतलगायत अन्य कतिपय मुलुकहरूमा मातृभाषामा शिक्षा दिने प्रचलन भए पनि नेपालमा प्रा.वि. तह (१-५) को शिक्षा नेपाली भाषामा र मा.वि. तह (६-१०) को शिक्षा अंग्रेजी भाषाको माध्यमबाट दिनुपर्ने धारणा राखेका छन् । अर्का सदस्य बालचन्द्र शर्माले प्रारम्भिक कक्षासम्म मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्ने, तेस्रो कक्षादेखि राष्ट्रिय भाषा पनि राख्नु पर्ने र

माथिल्ला कक्षामा नेपाली भाषालाई क्रमशः समृद्ध गराउँदै लैजानुपर्ने तथा विश्व विद्यालयमा पनि पाँच वर्षभित्र नेपाली भाषा नै उपयोग गर्नुपर्ने सुभाव दिएका छन् (नेशिआप्र सङ्ग्रहः २८०) ।

शर्माले अंग्रेजीलाई ऐच्छिक र नेपालीलाई अनिवार्य भाषाका रूपमा पढाइनु पर्ने कुरामा जोड दिएका छन् । अर्का सदस्य वेदानन्द भाले 'राष्ट्रभाषालाई लोकप्रिय बनाउनुको तात्पर्य देशमा प्रचलित भाषाहरूको उपेक्षा गर्नु हुँदैन...राष्ट्रभाषाका साथै सबैजसो भाषाको विकासलाई समान अवसर दिनु हाम्रो मुलुकको निम्ति सर्वथा लाभदायक हुनेछ' भन्दै राष्ट्रभाषा, क्षेत्रीय भाषा र मातृभाषाको माध्यमद्वारा शिक्षा दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् (नेशिआप्र सङ्ग्रहः २८७) । 'सराशिस' को सैद्धान्तिक रूपमा आफ्नै महत्त्व रहे पनि व्यावहारिक रूपमा यसको कार्यान्वयन पक्ष त्यति प्रभावकारी पाइदैन ।

नेपालको शिक्षानीतिमा व्यापक परिवर्तन गर्ने क्रममा विशेष गरी दक्ष जनशक्तिको उत्पादन गर्ने र पञ्चायती व्यवस्थामा अझ बढी आस्था जगाउने उद्देश्यले राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (राशिपयो) २०२८ सालमा लागू गरियो । यस योजनाले पनि शिक्षानीतिमा व्यापक परिवर्तन गर्ने क्रममा 'माध्यमिक शिक्षासम्म पढाइको माध्यम नेपाली भाषा हुनेछ र उच्चशिक्षामा पढाइको माध्यम साधारणतः अंग्रेजी हुनेछ' भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ (पूर्ववत्: ३५०) । यसले प्रा.वि. तह (१-३) नेपाली भाषा शिक्षणमा ३०० पूर्णाङ्कका लागि ४० प्रतिशत समय, नि.मा.वि. (४-७) मा २०० पूर्णाङ्कका लागि ३० प्रतिशत समय र मा.वि. (८-१०) नेपाली भाषामा १०० पूर्णाङ्कका लागि १२ प्रतिशत समय छुट्याइएको पाइन्छ ।

यसरी नेपालको शैक्षिक इतिहासमा २०४६ को जनआन्दोलन पूर्वको भाषानीतिलाई हेर्दा मातृभाषामा शिक्षा, बहुभाषिक शिक्षा र आदिवासी-जनजातिका भाषा संरक्षण र संवर्द्धनमा खासै उल्लेखनीय योगदान नभएको पाइन्छ । २०४६ सालको परिवर्तनपछि गठित राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (राशिआप्र) २०४९ को राष्ट्रिय शिक्षानीतिलाई हेर्दा यसले समाजीकरणलाई सुगम तुल्याई सामाजिक एकताको सुदृढीकरण गर्न निम्न लिखित भाषानीतिलाई अवलम्बन गर्नुपर्ने सुभाव दिएको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रहः ३६५):

- भाषा भाषीहरूको आकाङ्क्षालाई ध्यानमा राखी मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षाको व्यवस्था गर्न प्रोत्साहित गर्ने,
- राष्ट्रभाषा र सरकारी कामकाजको भाषाका रूपमा नेपाली भाषाको प्रयोगलाई ध्यानमा राखी उच्च तहसम्मको शिक्षा राष्ट्रभाषामा दिने,
- राष्ट्रभाषा, राष्ट्रिय भाषा तथा साहित्य, कला र संस्कृतिका विविध पक्षमा मौलिक सिर्जना गर्न व्यक्तिलाई सक्षम तुल्याउने,
- नेपाली र नेपालका राष्ट्रिय भाषाहरूको संवर्द्धन, अध्ययन र अनुसन्धान गर्न एउटा राष्ट्रिय स्तरको संस्थाको स्थापना गर्ने ।

यस शिक्षानीतिमा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाका रूपमा अंग्रेजीको आवश्यकतालाई दृष्टिगत गरी विषयका रूपमा अंग्रेजी भाषाको शिक्षालाई प्राथमिकता दिने र छिमेकी देशका भाषाहरू र अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरूको शिक्षणलाई आवश्यकता अनुसार वृद्धि गर्ने सुभावाव पेस गरिएको छ । साथै यस 'राशिआप्र २०४९' ले राष्ट्रिय भाषा बोल्ने विद्यालयमा मातृभाषामा शिक्षा दिनसकिने र बहुभाषिक समुदायका बालबालिकाहरूलाई स्थानीय मातृभाषाको अध्ययन गर्न प्रोत्साहित गर्नुपर्ने सुभावासमेत दिएको छ । यसले 'संस्कृत शिक्षातर्फ पूर्व मध्यमादेखि आचार्य तहसम्म संस्कृत भाषाकै माध्यमबाट संस्कृतका विषयहरूको अध्ययन-अध्यापन हुनुपर्छ र साधारण शिक्षातर्फ विद्यालय तहदेखि एम्.ए. सम्म राष्ट्रभाषा तथा अन्तर्राष्ट्रिय भाषाहरूको माध्यमबाट पठनपाठन सञ्चालित हुनुपर्छ' भन्ने सुभावाव दिएको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ४२३) ।

'राशिआप २०४०' को प्रतिवेदनको कार्यान्वयन पक्षको पुनरावलोकन गर्दै 'उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (उराशिआप्र, २०५५)' ले नेपालको शिक्षानीति र भाषानीतिका सम्बन्धमा स्पष्ट धारणा अगाडि सारेको छ । यस प्रतिवेदनले शिक्षाको राष्ट्रिय नीति र कार्यनीतिलाई प्रस्तुत गर्ने क्रममा भाषानीतिलाई निम्नानुसार अगाडि सारेको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ५३०), जस्तै उदाहरण (१) :-

राष्ट्रिय भाषाहरूको माध्यमबाट शिक्षा दिन व्याकरण, पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, शब्दकोश, शब्दावली र शिक्षक तालिम आदिको व्यवस्था गर्नुपर्ने हुन्छ र तिनको विकास गर्न चरणबद्ध कार्यक्रम बनाई कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । नेपाली राष्ट्रभाषा राजकाजको भाषा र सम्पर्क भाषा हुनुका साथै उच्चशिक्षासम्म शिक्षाको माध्यमका रूपमा यसलाई ज्ञान, विज्ञान र प्रविधिका क्षेत्रमा सशक्त माध्यमका रूपमा विकास गर्दै लैजान यसमा प्राविधिक शब्दावली, कोश, आधुनिक व्याकरण तयार गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । मातृभाषा भाषीहरू र राष्ट्रभाषा भाषीहरूका बिचको सम्बन्धलाई अभै घनिष्ठ पार्न र मातृभाषाबाट राष्ट्रभाषामा संक्रमण गर्न सरल तुल्याउन द्विभाषिक माध्यमको शिक्षालाई पनि प्रोत्साहन गर्नु पर्छ । राष्ट्रभाषा, राष्ट्रिय भाषा र अंग्रेजी भाषाको शिक्षणमा देखा पर्ने समस्याहरू अध्ययन अनुसन्धान, शिक्षक तालिम, अनुवादका साथै प्राविधिक शब्दावलीको निर्माण गर्न एक स्वायत्त भाषा अध्ययन तथा प्रशिक्षण प्रतिष्ठानको स्थापना गर्ने नीति लिइने छ ।

यस प्रतिवेदनले नेपालको भाषिक समुदाय सम्बन्धी परिवेशको चर्चा गर्दै बहुभाषिक देश नेपालमा नेपाली बाहेक विभिन्न भाषा बोल्नेहरूको समस्या र समाधानका सुभावावहरूसमेत पेस गरेको छ । यसमा नेपालको शैक्षिक क्षेत्रमा देखिएको मुख्य भाषिक समस्याहरूमा मातृभाषी शिक्षार्थीहरूले कक्षामा प्रयोग गरिएको भाषा नबुझेर विद्यालय छोड्ने प्रवृत्ति, बहुभाषी विद्यार्थीहरू आपसमा घुलमिल हुन नसक्नु अथवा विद्यार्थीको कक्षा समायोजन वा समाजीकरणको

समस्या, मातृभाषामा शिक्षण गर्नका लागि पाठ्यसामग्रीको समस्या र मातृभाषामा शिक्षकका लागि प्रशिक्षणको अभाव जस्ता समस्याहरू प्रमुख रहेको जनाइएको छ ।

उक्त प्रतिवेदनमा समाधानका लागि पनि मौखिक माध्यमका रूपमा मातृभाषामा शिक्षा दिनुपर्ने, विद्यालयीय परिवेशको गतिविधिहरूको माध्यम पनि आवश्यकता अनुसार मातृभाषामा हुनुपर्ने, मातृभाषा र राष्ट्रभाषा दुबैमा पठन-पाठनको व्यवस्था हुनुपर्ने अथवा द्विभाषिक शिक्षानीति लागू हुनुपर्ने र मातृभाषी विद्यार्थीको माग तथा उनीहरूको आवश्यकता अनुसार पाठ्यसामग्री निर्माण गर्दै मातृभाषामा अध्ययन-अध्यापन गर्नेहरूका निम्ति प्रशिक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने सुझाव पेस गरिएको छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ६४९) ।

शिक्षा सम्बन्धी उच्चस्तरीय कार्यसमितिको प्रतिवेदन २०५८ ले विद्यालय शिक्षाको प्रस्तावित कार्यनीति र कार्ययोजनाको अवधारणा पत्र पेस गर्ने सन्दर्भमा 'नेपाली र अंग्रेजी भाषाको पठनपाठन प्राथमिक तहको कक्षा १ देखि अनिवार्य हुनेछ र मातृभाषा, संस्कृत भाषालगायत अन्य भाषाहरूऐच्छिक समूहमा राखिनेछन्' भन्ने सुझाव पेस गरेको पाइन्छ (नेशिआप्र सङ्ग्रह: ६८३) । यही सुझाव अनुसार नेपालमा वर्तमान सन्दर्भमा नेपाली र अंग्रेजी कक्षा १ देखि १० सम्म अनिवार्य र अन्य मातृभाषामा शिक्षा ऐच्छिकरूपमा लागू गर्न सकिने प्रावधान रहेको छ ।

यसरी २०२८ पूर्वको नेपालको शिक्षानीतिमा भाषा सम्बन्धी कुनै ठोस आधारहरू र कार्यान्वयन प्रक्रियाहरू पाइदैनन् भने 'राशिपयो' २०२८-२०३२ सम्मको योजनामा **नेपाली भाषाको उत्थान र विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह** भएको पाइन्छ । तर २०३७ सालपछि विद्यालय शिक्षालाई अंग्रेजी माध्यममा निजी क्षेत्रमा सञ्चालन गर्न अनुमति प्रदान गरिएपछि विद्यालय तहका शिक्षामा नेपाली भाषाप्रति नै उदासीनता बढेको र २०५० मा लोकसेवा आयोगको पाठ्यक्रमबाट नेपाली हटाएपछि सरकारी कामकाजको भाषाप्रति पनि उदासीनता बढेको महसुस गरियो ।

नेपालको संविधान २०४७ ले नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण र संवर्द्धन गर्ने अधिकार प्रदान गरे तापनि व्यवहारमा विषय विशेषज्ञ, पाठ्यसामग्री र सरकारको उचित ध्यान नपुग्नाले सबै राष्ट्रिय भाषाहरूको उत्थान र विकास हुन सकेको पाइदैन ।

नेपालको भाषानीतिमा २०४७ को संविधानले राष्ट्रभाषा र राष्ट्रियभाषाहरूलाई प्रोत्साहित गर्ने नीति लिएको पाइन्छ । यही संवैधानिक मर्मलाई आधार मानी राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास र संरक्षण तथा शिक्षामा तिनको प्रयोग बारे सुझाव पेस गर्न 'राष्ट्रिय भाषानीति सुझाव आयोग (राभानीसुआ) २०५०' को गठन गरियो । उक्त राभानीसुआ (२०५०: ३७-४०) को प्रतिवेदनले 'वस्तुपरक र विश्वसनीय भाषिक सर्वेक्षणका आधारमा राष्ट्रि भाषाहरूको पहिचान तथा निर्धारण गर्नुपर्ने छ' भन्ने सुझाव पेस गरेको छ ।

उक्त सुभावाव प्रतिवेदनमा राष्ट्रिय भाषाहरूको विकास र संरक्षणका लागि ती भाषाहरूको मानकको चयन, लेखन पद्धतिको विकास, वर्णमाला निर्धारण, हिज्जेसुधार, शब्दभण्डारको अभिवृद्धि, व्याकरण निर्माण, प्रयोग क्षेत्र निर्धारण, सञ्चार (पाठ्य-श्रव्य) माध्यमका रूपमा विकास एवम् प्रशासन र साहित्य क्षेत्रमा पनि राष्ट्रिय भाषाको गतिविधिलाई बढाउँदै लैजानुपर्ने सुभावा दिइएको छ । साथै यस सुभावा आयोगले राष्ट्रभाषाको सरलीकरण, लोपोन्मुख भाषाहरूको संरक्षण र राष्ट्रिय भाषा परिषद्को गठन प्रक्रियाका सम्बन्धमा समेत सुभावा पेस गरेको छ ।

मातृभाषामा शिक्षाका लागि माध्यमका दृष्टिले मातृभाषी, द्विभाषिक र राष्ट्रभाषी गरी तीन किसिमका प्राथमिक विद्यालयहरू सञ्चालन गरिनु पर्ने सुभावासमेत पेस गरिएको छ । यस सुभावा प्रतिवेदनले प्रा.वि.तहमा सबै विद्यार्थी मातृभाषी भएमा मातृभाषाका माध्यममा, मातृभाषी र राष्ट्रभाषी भएमा द्विभाषिक शिक्षा र बहुभाषी विद्यालयहरूमा राष्ट्रभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिइनु पर्ने सुभावा पेस गरेको छ । साथै मातृभाषी, द्विभाषी र राष्ट्रभाषी तिनै प्रकारका प्रा.वि. हरूमा विषयको रूपमा आफ्नो मातृभाषा पढ्न पाउने व्यवस्था हुनुपर्ने कुरा पनि पेस गरिएको छ ।

'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०१५' धारा ७० मा 'देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हुनेछ' भन्ने भाषानीति व्यवस्था गरिएको छ । त्यसैगरी 'नेपालको संविधान २०१९' धारा ४ (१) ले 'नेपालको राष्ट्रभाषा देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा हो' भन्ने किटान गरेको छ । यसले नागरिकताको प्राप्तिका लागि 'नेपालको राष्ट्रभाषा बोल्न र लेख्न जान्ने' हुनुपर्ने सर्तसमेत तोकिदिएको छ (२०१९: ३-४) ।

'नेपाल अधिराज्यको संविधान २०४७' धारा ६ (१) मा 'देव नागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो । नेपाली भाषा सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ' भनिएको छ । अन्य धारा ६ (२), १८ (२) र २६ (२) मा नेपालका विभिन्न भागमा मातृभाषाका रूपमा बोलिने सबै भाषाहरू नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन् भन्ने किटान गरिएको छ ।

साथै यस संविधानमा नेपालका हरेक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि र संस्कृतिको संरक्षण तथा संवर्द्धन गर्ने अधिकारसमेत तोकिएको छ । प्रत्येक समुदायले बालबालिकालाई प्राथमिक तहसम्म आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा दिने गरी विद्यालय सञ्चालन गर्न र सबै भाषा भाषीहरूका बिच सुमधुर सामाजिक सम्बन्ध कायम गरी राष्ट्रिय एकता सुदृढ गर्ने नीति राज्यले अवलम्बन गर्ने प्रतिबद्धता समेत यो संविधान (२०४७: ३-१२) मा पाइन्छ । यो संविधानले नेपालका सबै भाषालाई संवैधानिक मान्यता दिई बहुभाषाको नीतिलाई अवलम्बन गरेको छ ।

'नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३' को भाग १ धारा ५ (१), ५ (२) र ५ (३) ले नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू नेपालका राष्ट्रभाषा भएको र देवनागरी लिपिमा नेपाली भाषा कामकाजको भाषा हुने तथा स्थानीय निकाय तथा कार्यालयमा मातृभाषा प्रयोग गर्न कुनै बाधा नपुऱ्याउने संवैधानिक अधिकार प्रत्याभूत गरेको छ । प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत शिक्षा पाउने हक हुनेछ भनिएको छ । यसै संविधानको धारा ७ (३) मा 'नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संरक्षण र संवर्धन गर्ने हक हुनेछ' भनिएको छ ।

नेपालको संविधान २०७२ को भाग १ प्रारम्भिक धारा ३ मा 'नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन्' भनिएको छ । त्यसैगरी धारा ७ (१) मा देव नागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषालाई सरकारी कामकाजको भाषा तोकिएको छ भने धारा ७ (२) मा नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशमा बहु संख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानुन बमोजिम सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्नसक्ने अधिकार प्रत्यायोजन गरेको छ । नेपालको वर्तमान संविधानले भाषा सम्बन्धी बहुलवादी विचार, लचिलो स्थिरता, बहुभाषी नीति र प्रोत्साहनमुखी पद्धतिलाई अंगालेको छ । यसमा नेपाली भाषाको अधिकार क्षेत्रलाई सीमित गराउने खोजियो भन्ने आलोचना पनि भएको छ ।

यसरी २०४६ पछि हरेक नागरिकमा राष्ट्रभाषा र राष्ट्रिय भाषा (मातृभाषा) प्रतिको जनचेतनामा वृद्धि भएको र सरकारको भाषानीतिप्रति सकारात्मक दृष्टिकोण पाइन्छ । तर नेपाली भाषाको क्षेत्र विस्तार अनुसार यसले ज्ञान विज्ञान र प्रविधिका नयाँ-नयाँ क्षेत्रमा पनि आफ्नो पहुँच विस्तार जुन गतिमा हुनु पर्ने हो, त्यो हुन नसकेको प्रतीत हुन्छ । सरकारको स्पष्ट भाषायोजनाको अभावले गर्दा पनि नेपाली शब्दभण्डारमा वृद्धि हुने र भाषाले आधुनिकीकरणतर्फ उन्मुख हुने अवसर नपाएको हो ।

नेपाली भाषामा एकातर्फ 'शब्दहरूको अपर्याप्तता हुनु र शब्दहरूको निर्माण गरिए पनि एउटै अर्थका लागि भिन्न-भिन्न प्राविधिक शब्दको प्रयोग हुनु, अत्यधिक संस्कृतीकरण र अंग्रेजीकरणका कारण जटिलता थपिनु' र अर्कातर्फ 'संस्कृतमा राम्रो दख्खल हुने विद्वानहरूले नेपालीलाई हेय दृष्टिले हेर्नु र संस्कृतको भाषिक व्यवस्था नेपालीमा जस्ताको तस्तै लागू गर्ने प्रयास गर्नु अनि अंग्रेजीमा दख्खल हुनेले पनि अंग्रेजीबाट त्यसै गर्नु' आदि समस्याहरू देखिन्छन् (दाहाल र रेग्मी, २०५८: २७) ।

नेपाली बाहेक अन्य राष्ट्रिय भाषा संरक्षण र संवर्द्धनमा २०४६ पछि सम्बन्धित भाषा भाषीहरू उत्साहका साथ अग्रसर भएका र विभिन्न संघ-संस्थामार्फत भाषाको प्रचार-प्रसार एवम् मातृभाषी विद्यालय सञ्चालन, पाठ्यसामग्रीको निर्माण एवम् केही भाषामा सञ्चार प्रसारणसमेत भएको पाइन्छ ।

तर सरकारको भाषाप्रतिको उदासीन नीति एवम् साधन, स्रोत र व्यापक सहभागिताको कमीका कारणले अपेक्षित सफलता हासिल गर्न नसकेको पाइन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको भाषानीति : विगतदेखि वर्तमानसम्मलाई केलाउँदा प्राचीन समयदेखिनै नेपाली भाषाले नेपालमा खस भाषा, पर्वते भाषा, गोर्खाली भाषा र नेपाली भाषाको नामले भाषासम्पर्क भाषा, कामकाजी भाषा र राष्ट्रभाषाका रूपमा काम गर्दै आएको देखिन्छ । नेपालको भाषानीतिलाई अध्ययन गर्दा नेपालको संविधान २०१५ पूर्व नेपालको स्पष्ट भाषानीति थिएन भन्न सकिन्छ । २०१५ सालपछि मात्र नेपाली भाषाले राष्ट्रभाषाको मान्यता पायो । नेपालको संविधानले प्रत्याभूत गरेको भाषानीति यस प्रकार छ:

१. नेपालको संविधान २०१५ मा भाषानीति सम्बन्धी व्यवस्था: एक भाषानीति 'देव नागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हुनेछ'
२. नेपालको संविधान २०१९ मा भाषानीति सम्बन्धी व्यवस्था: एक भाषी राष्ट्रवादी भाषानीति 'नेपालको राष्ट्रभाषा देव नागरी लिपिमा नेपाली भाषा हो' । नागरिकताको प्राप्तिका लागि 'नेपालको राष्ट्रभाषा बोल्न र लेख्न जान्ने' हुनुपर्ने ।
३. नेपालको संविधान २०४७ मा भाषानीति सम्बन्धी व्यवस्था: बहुभाषी भाषानीति देव नागरी लिपिमा नेपाली भाषा नेपालको राष्ट्रभाषा हो र अरू सबै नेपालका राष्ट्रिय भाषा हुन् । नेपाली भाषा सरकारीकामकाजको भाषा हुनेछ ।
४. नेपालको संविधान २०७२ मा भाषानीति सम्बन्धी व्यवस्था: बहुलवादी भाषानीति नेपालमा बोल्ने सबै मातृभाषाहरू राष्ट्रभाषा हुन् । देव नागरी लिपिमा लेखिने नेपाली भाषा नेपालको सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ । नेपाली भाषाका अतिरिक्त प्रदेशले आफ्नो प्रदेशमा बहु संख्यक जनताले बोल्ने एक वा एकभन्दा बढी अन्य राष्ट्रभाषालाई प्रदेश कानुन बमोजिम सरकारी कामकाजको भाषा निर्धारण गर्नसक्ने छ ।

३.१२ शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनमा भाषानीति

नेपालको सन्दर्भमा नेपाली भाषा शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनिक क्षेत्रमा कानुनी र व्यावहारिक मान्यता प्राप्त भाषा हो । नेपालको इतिहासमा नेपाली बाहेक अन्य भाषाको भूमिका गौण नै मानिन्छ । नेपाली भाषाको भूमिका र व्यावहारिक आवश्यकताले गर्दा यसलाई राष्ट्रभाषाको मान्यता प्रदान गरिएको हो ।

नेपाली भाषाको लेख्य अभिलेख चौधौं शताब्दी (वि.सं. १३१२) मा फेला परेबाटै पन्ध्रौं शताब्दीसम्म अभिलेखीय भाषा, अठारौं शताब्दीसम्म ग्रन्थाकार एवम् सरकारी कामकाजको भाषा र उन्नाइसौं शताब्दी (१८२५) पछि राज्यको शिक्षा, संचार र प्रशासनिक भाषाका रूपमा विकास हुँदै आजको शिक्षा, सञ्चार, प्रशासन, कानुन, जनसम्पर्क, साहित्य र सूचना प्रविधिको अवस्थामा नेपाली भाषा क्रमिक विकास भएको हो ।

नेपालमा नेपाली बाहेक संस्कृत, हिन्दी, मैथिली, नेवारी, अंग्रेजी लगायतका भाषाको पनि आफ्नो क्षेत्रमा योगदान नभएको भने होइन तर नेपालको शिक्षा, सञ्चार र प्रशासनको क्षेत्रमा नेपाली भाषाको भूमिका र नेपालको भाषानीतिलाई छुट्टाछुट्टै पृष्ठभूमिमा हेर्न सकिन्छ । नेपालको भाषानीतिका सम्बन्धमा ४. ११ मा चर्चा गरिएको छ ।

क. शिक्षामा भाषानीति

शिक्षालाई छेन्त्याउने माध्यम भनेको भाषा हो । भाषाको माध्यमबाटै शिक्षाको विकास भएको हुन्छ । नेपालमा शिक्षाको भाषानीति स्पष्ट नभए पनि समग्र शिक्षाको विकास संस्कृत, नेपाली र अंग्रेजी भाषाको माध्यमबाट हुँदै आएको हो ।

नेपालको शिक्षामा भाषाको प्राचीनतम् इतिहासलाई खोज्दै जाने हो भने वैदिक धर्मबाट प्रेरित संस्कृत शिक्षाको परम्परा र बुद्ध धर्मबाट प्रेरित बुद्ध शिक्षाको परम्परासम्म पुग्न सकिन्छ । यी प्राचीन शिक्षा परम्परा देवकुल, राजकुल, पितृकुल, ऋषिकुल तथा गुरुकुलमा आधारित हुन्थे । राजकुलमा राजनीति सम्बन्धी, पितृकुलमा मुलुक र पुर्खाको इतिहास सम्बन्धी र देवकुलमा मठ-मन्दिरको पूजा प्रार्थना विधि सम्बन्धी शिक्षा संस्कृत भाषाको माध्यमबाट हुन्थ्यो ।

ऋषिकुल तथा गुरुकुल परम्पराको शिक्षणमा शिष्य गुरु कै घर वा आश्रममा बसेर शास्त्रीय ज्ञान हासिल गर्दथे । यस शास्त्रीय शिक्षा परम्परामा आजको जस्तो शिक्षण एवं मूल्याङ्कन प्रक्रिया नभएर बटुक (शिष्य) आफ्नो उपनयन संस्कार सकेपछि ब्रह्मचर्य जीवन गुरु कै आश्रममा व्यतीत गरी समापवर्तन संस्कार सकेर मात्र गृहस्थाश्रममा प्रवेश गर्दथे । त्यस बेला आजको जस्तो वेतन भोगी, ट्युसनजीवि अथवा भृतक अध्ययन नभएर सहृदयता पूर्वक गुरु चेलाको आचरणमा रहेर शिक्षा आर्जन गर्ने कार्य हुन्थ्यो । गुरु चेलाको जीविका एवम् भरण पोषण राजा र जनताद्वारा श्रद्धा पूर्वक गरिएको दान दक्षिणाबाट चल्थ्यो । यो शिक्षाको औपचारिक माध्यम संस्कृत भाषा भए पनि औपचारिक भाषानीति भने त्यो समयमा पनि थिएन भन्न सकिन्छ ।

संसारका प्राचीनतम् भाषाहरू मध्ये विशाल वाङ्मयको रचनाले भरिएको एक प्रसिद्ध भाषा संस्कृत हो । आधुनिक आर्य भाषाहरूको मूल स्रोत मानिने संस्कृत भाषाले विश्व साहित्यमा महत्वपूर्ण स्थान ओगटेको छ । यसै भाषाबाट नेपाली लगायत हिन्दी, मराठी, बङ्गाली, मैथिली जस्ता धेरै भारतीय भाषाहरूको उत्पत्ति र विकास भएका हुन् ।

संस्कृत भाषामा ज्योतिष, आर्युवेद, गणित, धातु विज्ञान, प्राणी विज्ञान, वस्तु कला, मुर्ती कला, संगीत, राजनीति शास्त्र, अर्थशास्त्र, कर्म काण्ड, धर्मशास्त्र, नीति शास्त्र, इतिहास, भूगोल, पुराण, स्मृति शास्त्र, शिक्षा शास्त्र, साहित्य शास्त्र, व्याकरण जस्ता विविध विषयमा ग्रन्थहरू लेखिएका छन् । तर यति समृद्धशाली भाषा भएर पनि आज यो भाषा खिया लागेको हतियार बन्न पुगेको छ । यसको मुख्य कारण नै स्पष्ट भाषानीति नहुनु वा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक र शिक्षण

प्रक्रियामा समय सापेक्ष ढंगले सुधार नगर्नु नै हो । संस्कृत भाषा शिक्षणमा भाषिक सिप शिक्षणलाई भन्दा पनि विषय वस्तु घोकाउने र पाण्डित्य प्रदर्शन गर्ने जस्ता परम्परा पाइन्छन् । यसका अतिरिक्त आज यो भाषा यसरी खिया लागेको हतियार बन्नमा निम्न कारणहरू रहेका छन्:

- विश्व भाषिक क्षेत्रमा भएको प्रगतिबारे ध्यान नदिनु,
- शिक्षकलाई पुनर्ताजकीकरण तालिमको व्यवस्था र विदेशी विद्वानसँग बैचारिक सम्पर्क नहुनु,
- रूढिवादी संस्कारबाट ग्रसित हुनु,
- भाषालाई धर्मसँग जोडेर हेर्ने परम्परा हुनु,
- अध्ययनको व्यवहारोपयोगितामा स्वयं शिक्षक आफैँ त्यति विश्वस्त हुन नसक्नु, अध्यापनमा वैज्ञानिकता नहुनु,
- संस्कृत भाषालाई कुनै जाति विशेषको पेशा र यजोमानी प्रथासँग जोडेर हेरिनु, शिक्षकको संकुचित धारणाले गर्दा संस्कृत शिक्षालाई 'बाहुन विद्या' को रूपमा हेरिनु,
- शिक्षण प्रक्रिया सिर्जनात्मक, सिपमूलक र विद्यार्थी केन्द्रित नभएर घोकन्ते, अव्यावहारिक र शिक्षक केन्द्रित हुनु ।

यही संस्कृत भाषाको गलत घोकन्ते शिक्षण परम्पराले नेपाली भाषा शिक्षणमा समेत ठुलो असर परिरहेको छ । यस परम्पराले नेपाली भाषालाई समेत 'बाहुन विद्या' को नयाँ संस्करण 'खस विद्या' को रूपमा बदनामी गराएको छ । वास्तवमा कुनै पनि भाषा एक जाति विशेष, धर्म विशेष र संस्कारगत नभएर सामूहिक विचार अभिव्यक्तिको माध्यम मात्र हुनु पर्दछ । यही संस्कृत शिक्षाको भाषानीतिबाट धेरै पाठ सिक्नु आजको अपरिहार्य हो ।

आधुनिक नेपालको शिक्षा र भाषानीतिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमिको खोजी गर्दै जाँदा दरबार स्कुलको स्थापना कालसम्म पुग्न सकिन्छ । नेपालको शिक्षा र नेपाली भाषा शिक्षणको सुधारका लागि भएको पहिलो चरणका महत्वपूर्ण उपलब्धिहरूमा दरबार स्कुलको स्थापना (१९१०), भाषा पाठशाला (१९५८), स्नेहा पाठशाला (१९६२), पास जाँच अड्डा (१९६७) र एस्. एल्. सी. बोर्डको स्थापना (१९९०) लाई लिन सकिन्छ । यी सस्थागत शिक्षण पद्धतिको शुरुवात भएपछि नेपाली भाषा शिक्षण परम्परामा पनि सुधार आउनुका साथै पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा पनि क्रमिक सुधार हुँदै आयो ।

एस्.एल्.सी. बोर्डको स्थापना भएपछि भर्नाकुलर, रचना पत्र र अतिरिक्त पत्र गरी ३०० पूर्णाङ्कको नेपाली विषय पठनपाठन शुरु गर्नुका साथै औपचारिक रूपमा नेपाली भाषाको माध्यमबाट पठन पाठन शुरु गरिएको थियो । नेपाली शिक्षणको सुधारका क्रममा २००४ सालतिर आधार शिक्षाको सुरुवात भयो । यस शिक्षाको उद्देश्य व्यवसायिक सिप तथा हस्त कौशलको विकासमा जोड दिनु रहे

तापनि यसमा शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषा भएको हुनाले पनि यसको महत्त्व नेपाली शिक्षणमा रहन गयो ।

राष्ट्रभाषा नेपालीका माध्यमबाट शिक्षा प्रचार गर्ने उद्देश्यले २००७ सालतिर विरगञ्जमा नेपाल राष्ट्रिय विद्यापीठको स्थापना भयो । यसको मुख्य उद्देश्य पनि देशका विभिन्न ठाउँमा माध्यमिक तहको प्रवेशिका परीक्षा सञ्चालन गर्ने र नेपाली भाषाको सेवा गर्ने रहेको थियो । यस संस्थाले पनि अंग्रेजी विषयलाई ऐच्छिक बनाएर २०० पूर्णाङ्कको अनिवार्य नेपाली र १०० पूर्णाङ्कको ऐच्छिक नेपाली पाठ्यक्रमको व्यवस्था गरेको थियो ।

यसै २००८ मा नेपाली भाषाको माध्यमबाट शिक्षणमा सुधार ल्याउने उद्देश्यले शिक्षा परिषदको स्थापना भएको थियो । गोपाल पाण्डेको सक्रियतामा स्थापित यस संस्थाले पनि ३०० पूर्णाङ्कको नेपाली र अंग्रेजीलाई ऐच्छिक बनाएको थियो । वि.सं. २००८ को एस्. एल्. सी. पाठ्यक्रममा परिवर्तन गरेर ५० पूर्णाङ्कको अनिवार्य प्रारम्भिक नेपाली र १०० पूर्णाङ्कको ऐच्छिक रूपमा पूर्वीय भाषा नेपालीको व्यवस्था गरिएको पाइन्छ । ५० पूर्णाङ्कको अनिवार्य नेपालीको पाठ्य वस्तुहरूमा दन्त्य कथा (१०), चिठी (१०), सारांश (१५) र निबन्ध (१५) को व्यवस्था गरेको पाइन्छ । ऐच्छिक नेपालीको प्रमुख उद्देश्य भने साहित्यिक अभिरुमिको विकास गर्नु भएकाले यसमा भाषिक दक्षताको विकास गर्ने कुरा गौण देखिन्छ ।

२००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपछि देशको बदलिदो राजनीतिक परिवेश अनुसार शिक्षा क्षेत्रमा सुधार र विकासका लागि २००९ सालमा रुद्रराज पाण्डेको अध्यक्षतामा २२ सदस्यीय राष्ट्रिय शिक्षा समिति गठन भएको थियो । यस समितिको प्रतिवेदन अनुसार नेपालमा देशव्यापी रूपमा राष्ट्रिय शिक्षा योजना तयार पार्नका लागि २०१० सालमा राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग गठन गरियो । उक्त आयोगको प्रतिवेदन २०११ ले पनि नेपाली भाषालाई सशक्त पठनपाठनको माध्यमका रूपमा विकास गर्नुपर्ने कुरामा जोडदिएको थियो ।

यस समितिले नेपालको विभिन्न ठाउँमा भ्रमण गरी विभिन्न तहमा कस्तो शिक्षाको आवश्यकता छ भन्ने कुराको समेत विस्तृत जानकारी दिँदै प्रा.वि. र मा.वि. तहका लागि पाठ्यक्रम प्रस्ताव गरेको थियो । यस प्रतिवेदनले मा.वि. तहसम्मको नेपाली भाषालाई भाषिक दक्षताका लागि सिकाउनु पर्ने सुझाव पेश गरेको थियो । यसै प्रतिवेदनसँगै २०११ मा पेश भएको नेपालकै पहिलो प्रकाशित शिक्षाको दस्तावेज 'नेपालमा शिक्षा' नामक प्रतिवेदनले शिक्षाको राष्ट्रिय उद्देश्य, सबै तहको तहगत उद्देश्य, पाठ्यक्रम, शिक्षण विधि, शिक्षक तालिम, परीक्षा तथा विद्यालय संचालन सम्बन्धी विषयहरूमा सुझाव पेश गरेको थियो ।

प्रा.वि. तहमा राष्ट्रभाषा अथवा मातृभाषा कुन चाहिँ भाषाको माध्यमद्वारा शिक्षा दिने भन्ने सम्बन्धमा विद्वान्हरू बिचमा राय बाभिएको देखिन्छ । एकथरीको राय मातृभाषाको माध्यमबाट शिक्षा दिनाले बालबालिकाहरूले चाँडै लेखपढ गर्न

सकछन् भन्ने तर्क थियो भने अर्का थरीको तर्क भने नेपाल बहुभाषी मुलुक हुनाले सबै मातृभाषामा शिक्षा दिन सम्भव नहुनाले नेपाली भाषाकै माध्यमबाट शिक्षा दिनु पर्छ भन्ने तर्क पाइन्छ । यस प्रतिवेदनको निष्कर्ष पनि शिक्षाको माध्यम नेपाली भाषानै हुनुपर्ने रहेको देखिन्छ । यस प्रतिवेदनले प्रा.वि. तहलाई पाँच वर्षको मानेको थियो भने नेपाली भाषालाई कूलसमयको १५ देखि २० प्रतिशत अवधि छुट्याएको पाइन्छ ।

मा.वि. तहको नेपाली भाषा शिक्षणको मुख्य उद्देश्य पनि गौर गरी सुन्नु, धारा प्रवाही तर प्रसंगानुकूल र छोटकरीमा बोल्नु, बुझेर छिटो पढ्नु र ओजस्वी भाषामा भाव व्यक्त गर्ने गरी लेख्नु रहेको पाइन्छ । भाषा पाठ्यपुस्तकका रूपमा कक्षा ६ देखि ९ सम्म नेपाल १, नेपाली २, नेपाली ३ र नेपाली ४ को व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

नेपाली भाषालाई अनिवार्य गराउने घोषणा वि.सं. २००८ सालदेखिने भए पनि व्यवहारमा अधिराज्यभरि कार्यान्वयन गर्ने पहल भने २०१६ सालमा शिक्षा विभागबाट प्रकाशित प्रा.वि. (१-५) र नि.मा.वि. (६-८) पाठ्यक्रमले गरेको थियो । २०१६ को पाठ्यक्रममा नेपाली भाषालाई अनिवार्य गराए तापनि यसमा विद्यालयमा पढाइने विषयहरूको सूची मात्र दिइएको पाइन्छ ।

नेपाली भाषा शिक्षणको सुधारका लागि पाठ्यक्रमका साथै पाठ्यपुस्तक लेख्ने र स्वीकृति दिने विषयमा ठोस नीति, निर्देशन २०१८ को सर्वाङ्गीण शिक्षा समितिको प्रतिवेदन पछि शुरु भएको पाइन्छ । यस प्रतिवेदनमा पाठ्यपुस्तक लेखन, प्रकाशन तथा स्वीकृति बारे विशेष व्यवस्था गर्ने तर्फ सुझावहरू दिइएको थियो । यस सुझावमा नेपाली नागरिकबाट लिखित पुस्तकलाई प्राथमिकता दिने, लिखित पुस्तक छनोट र स्वीकृतिका लागि विशेषज्ञहरूको समिति गठन गर्ने, सबै विषयमा देश भरि नै एकै प्रकारका पाठ्यपुस्तकहरूको व्यवस्था गर्ने, एकपटक स्वीकृत तथा छनोट भएका पुस्तक तीन वर्षसम्म प्रयोगमा ल्याउनु पर्ने जस्ता कुराहरू उल्लेख गरिएको थियो ।

यस २०१८ को प्रतिवेदनले नि.मा.वि. तहका कक्षाहरूमा १०० पूर्णाङ्कको अनिवार्य नेपाली विषयको व्यवस्था गरेको र मा.वि. तहको कक्षा ९ र १० लाई चार समूह मध्ये क समूह अन्तर्गत ऐच्छिक १०० पूर्णाङ्कको नेपाली विषयको व्यवस्था गरेको पाइन्छ । यस समितिले भाषाका विषय बाहेक अन्य विषयहरूको माध्यम नेपाली भाषा नै हुनुपर्ने, देश भरि नै एकै प्रकारको शिक्षण पद्धति लागू गर्नुपर्ने, शिक्षालाई देश, समाज र व्यक्तिका लागि उपयोगी बनाउनु पर्ने र मा.वि. को पाठ्यक्रमलाई व्यवसाय मूलक बनाउनु पर्ने सुझाव समेत दिएको थियो ।

२०१६ को पाठ्यक्रमलाई पुनः २०२० मा प्रा.वि. र नि.मा.वि. दुबै तहमा कक्षागत र तहगत उद्देश्यहरू समावेश गरेर संशोधित पाठ्यक्रम लागू गरियो । नेपाली भाषा शिक्षणको परम्परामा यो नै महत्वपूर्ण पाठ्यक्रम मान्न सकिन्छ । किनभने यस पाठ्यक्रमले प्रा.वि. तहमा सुनाइ, बोलाइ, पढाइ, लेखाइ सिपका कक्षागत उद्देश्यहरू तोकिएको थियो र नि. मा. वि. तहमा पनि यी सिपहरूका

अतिरिक्त सरल व्याकरणको व्याबस्था गरिएको थियो । नेपाली शिक्षणलाई अन्य विषयको शिक्षणबाट अलग राख्नु हुन्न भन्ने कुराको अबधारण समेत यसै पाठक्रमले अगाडि सारेको थियो ।

पाठ्यपुस्तक तयार पार्ने सन्दर्भमा पनि एकातर्फ व्यक्तिगत रूपमा पाठ्यपुस्तक लेखन सम्बन्धी प्रयासहरू जारी रहे भने अर्कातर्फ सरकारी स्तरबाट शिक्षा मन्त्रालय र जनक शिक्षा सामग्री केन्द्रले २०२० देखि नेपाल अधिराज्य भरको पठन पाठनमा सुधार तथा एकरूपता ल्याउनमा केही पूर्वतयारी गरेको पाइन्छ ।

प्रा.वि. तहमा शिक्षकका निम्ति निर्देशिका समेत समावेश गरी २०२० सालमा महेन्द्रमाला भाग दुई, २०२२ सालमा महेन्द्रमाला भाग १ र २०२४ सालमा महेन्द्रमाला भाग ३ जनक शिक्षा सामग्री केन्द्र सानो ठिमी भक्तपुरबाट प्रकाशित भएको पाइन्छ । तर यी पाठ्यपुस्तकहरूमा समावेश गरिएका पाठ्यपुस्तकहरू विद्यार्थीको स्तर सुहाउँदो नभएको, भाषिक सिप शिक्षणका लागि व्यावहारिक र उपयोगी हुन नसकेको तथा मूल्याङ्कनका लागि अभ्यास स्तम्भको समावेश नभएको बुझिन्छ ।

नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना- २०२८ लागू भएपछि, यसले भाषा पाठ्यक्रमको इतिहासमा नै महत्वपूर्ण परिवर्तन ल्यायो । यस योजनाले विद्यालयको संरचनामा समेत परिवर्तन गरी प्रा.वि. १-३, नि.मा.वि. ४-७ र मा.वि. ८-१० तीन तहमा वर्गीकरण गरेर कक्षा ३ सम्म नेपाली भाषालाई विद्यालयको घण्टीको ४०५ समय, ४-७ कक्षाको नेपाली भाषालाई ३०५ समय र मा.वि. तहको नेपाली भाषालाई प्रतिहप्ता ५ पिरियड वा १२५ का दरले समय छुट्याएको पाइन्छ, । यसैगरी प्रा.वि. तहमा ३००, नि.मा.वि. तहमा २०० र मा.वि. तहमा १०० पूर्णाङ्कको नेपाली विषयको व्यवस्था भएको थियो । यसरी सैद्धान्तिक रूपमा यो भाषा पाठ्यक्रम राम्रो भएर पनि कार्यान्वयन क्षेत्रमा व्यावहारिक उद्देश्य हाँसिल गर्न नसकेकै कारणले गर्दा २०२८ को पाठ्यक्रमलाई पुनः २०३८ सालमा परिमार्जन गर्नु परेको थियो ।

भाषा पाठ्यक्रमलाई स्तरीय र समयानुकूल बनाउने उद्देश्यले २०३८ सालमा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजना लागू भएको थियो । यस योजनाले मा.वि. तहको भाषा पाठ्यक्रममा व्यापक सुधार गरेको पाइन्छ । यसले मा.वि.तहमा १०० पूर्णाङ्कको नेपालीलाई प्रतिहप्ता ६ पाठ्यभार तोकी दिएर १०० पूर्णाङ्कको थप ऐच्छिक नेपालीको समेत व्यवस्था गरेको थियो । यसले कविताको छन्द र लय पक्षलाई भन्दा व्याकरण पक्षलाई विशेष जोड दिएको पाइन्छ । यसले विद्यालयको संरचनामा पनि परिवर्तन गरेर प्रा.वि. १-५, नि.मा.वि. ६-७ र मा.वि. ८-१० लाई यथावत कायम गर्दै साधारण, व्यावसायिक र संस्कृत गरी तीन प्रकारका मा.वि. रहने व्यवस्था गर्‍यो ।

यस पाठ्यक्रम कार्यान्वयन योजनाले पनि नेपाली पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा केही सुधार गर्न खोजे तापनि वैयक्तिक पूर्वाग्रह, कार्यान्वयन पक्षमा ढिलासुस्ती एवम् पाठ्य वस्तु र भाषिक सिपका बिच तालमेल गर्न नसकेकाले पुनः

२०४९ को राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन अनुसार २०५५ मा माध्यमिक तहको नेपाली पाठ्यक्रममा सुधार गर्नुपर्ने भयो । यसै अनुसार २०५५ सालमा २०५६ देखि लागू हुने गरी मा.वि. तहको पाठ्यक्रममा सुधार गरियो । यसै संशोधित पाठ्यक्रम अनुसार पाठ्यपुस्तकमा पनि परिवर्तन गरियो ।

राष्ट्रिय शिक्षा आयोग २०४९ को प्रतिवेदनले विद्यालयको संरचनामा समेत हेरफेर गर्दै माध्यमिक शिक्षालाई १०+२ वा उच्च मा.वि. को समेत व्यवस्था गरेर सबै तहका पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकहरूमा व्यापक परिमार्जन गर्‍यो । नेपालमा गणतन्त्रको उदय भएपछि विद्यालयीय पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तकमा समेत हेरफेर भएको थियो । कक्षा ९ र १० को पाठ्यक्रममा हेरफेर गरी कक्षा ९ र १० को पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक छुट्टाछुट्टै व्यवस्था गरिएको छ ।

मुलुकको राजनीतिक परिवर्तनसँगै हतार हतारमा गरिएको पाठ्यक्रम परिवर्तनमा धेरै राम्रा विशेषताहरू पाइनु पर्नेमा कतिपय कमजोरीहरू अझै पनि यथावत रहेका छन् । त्यसैगरी विश्व विद्यालय स्तरका भाषा पाठ्यक्रममा पनि केही परिवर्तन र संशोधन गरिए पनि खासै उपलब्धिमूलक परिवर्तन भने अहिले पनि देखिएका छैनन् । यी अध्ययनबाट नेपालको भाषानीति र योजना स्पष्ट हुन सकेको छैन भन्ने पुष्टी हुन्छ ।

ख. सञ्चार र प्रशासनमा भाषानीति

कुनै एक व्यक्ति वा समूहले अर्को व्यक्ति वा समूहसम्म बोली, लिपि, संकेत वा इशाराद्वारा विचार वा धारणाहरू आदान-प्रदान गर्ने प्रक्रियालाई सञ्चार भनिन्छ । सञ्चारलाई अंग्रेजीमा कम्युनिकेसन र नेपालीमा सूचनाको माध्यम पनि भन्न सकिन्छ । सञ्चार हुनका लागि प्रेषक (सूचना दिने) र प्रापक (सूचना लिने) गरी दुई पक्षको आवश्यकता पर्दछ ।

सञ्चार मौखिक, लिखित, साङ्केतिक, श्रव्यदृश्य, दृश्य वा इशारा जुनसुकै प्रकृतिको हुनसक्छ । यिनै सूचनाको सम्प्रेषण गर्ने पत्रपत्रिका, रेडियो, टेलिभिजन, इमेल, चलचित्र, डकुमेन्ट्री, नेटवर्क, पोस्टर, पम्प्लेट, होर्डिङ बोर्ड आदि साधन वा माध्यमहरू सञ्चार हुन् । सञ्चार र सञ्चारको भाषानीति हरेक देशको आआफ्नै प्रकारको हुन्छ । नेपालको सञ्चारनीति पनि त्यति लामो र स्पष्ट पाइदैन ।

जर्मनीमा छापा माध्यमको विकास सन् १४५५ तिरै भएको बुझिन्छ भने नेपालमा नेपाली भाषाको माध्यमबाट पहिलो छापा पत्रकारिता सुधासागर (वि.सं. १९५५) बाट सुरुआत भए पनि अखबारी पत्रकारिताको विकास भने गोरखा पत्र (१९५८) बाट सुरुआत भएको हो । त्यसैगरी २००७ सालमा रेडियो नेपालको स्थापना भएपछि नेपालमा रेडियो पत्रकारिताको सुरुआत भएको मानिन्छ । यसबाट नेपाली जनताले सूचनाको अधिकार प्राप्त गरेका थिए ।

विश्वमा टेलिभिजन प्रसारणको सुरुआत सन् १९३६ बाट भए पनि नेपालमा भने यसको नियमित प्रसारण वि.सं. २०४२ पौष १४ बाट सुरु भएको बुझिन्छ (झवाली र पन्थी, २०६९: २१)। यो प्रसारणले नेपालमा सञ्चारको महत्त्वलाई उजागर गरी दियो। विद्युतीय संचार माध्यमको विकास हुने क्रममा वि.सं. २०५१ भाद्र एक गतेदेखि रेडियो नेपालले विभिन्न मातृभाषामा समाचार प्रसारण गर्न थाल्यो। त्यसैगरी २०५४ साल जेठ ९ गतेदेखि सामुदायिक एफ.एम्. रेडियो सगरमाथाले विभिन्न मातृभाषामा समाचार र स्थानीय विषयवस्तुको प्रसारण गर्न थालेपछि आज नेपालमा हजारौं एफ.एम्. रेडियोहरू स्थानीय र केन्द्रीय स्तरबाट प्रसारण हुँदै आएका छन्। नेपालमा स्पष्ट विद्युतीय संचारनीति नदेखिए पनि जनताको सूचनाको मौलिक हक भने प्रत्याभूत भएको छ।

नेपालमा छापा संचार माध्यमका तुलनामा विद्युतीय संचार माध्यम ज्यादै कनिष्ठ भए पनि आज सूचना प्रविधिको विकासका कारणले गर्दा देशको विकट स्थानसम्म विद्युतीय संचार नै अगाडि छ भन्न सकिन्छ। सूचनाको सहज अवसरको विकास गर्ने सन्दर्भमा अनलाइन पत्रकारिता पनि उत्तिकै तीव्रगतिमा विकास हुने क्रममानै छ। नेपालमा जुन गतिमा संचार माध्यमको क्षेत्रमा नेपाली भाषाले अवसर पाएको छ, सोही गतिमा नेपालको प्रशासनिक क्षेत्रमा पनि नेपाली भाषाले अवसर पाएको छ।

नेपालको प्रशासनिक क्षेत्रमा नेपाली भाषाको भूमिका अतुलनीय देखिन्छ। प्राचीन समयदेखिनै नागरिकता, जन्मदर्ता, चिठी, तमसुक, भरपाई, अभिलेख, शिलालेख सबै नेपाली भाषामा लेखिएको पाइन्छ। पछिल्लो समयमा कम्प्युटर र विद्युतीय कारोबारमा समेत नेपाली भाषाको प्रयोग हुँदै आएको छ। नेपाली भाषालाई नेपालको संविधानले सरकारी कामकाजको भाषा हुनेछ भन्ने अधिकार प्रत्यायोजन गरे पनि बहदो अंग्रेजी भाषाको प्रयोगले नेपाली भाषाको भूमिकालाई कमजोर बनाउन सक्छ भन्ने चिन्ताको विषय बन्न थालेको छ।

नेपालको स्पष्ट भाषानीति नभएका कारणले नेपालको शिक्षा, संचार र प्रशासनमा भाषिक समस्या देखिएकै छन्। नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ र ०७२ ले हरेक नागरिकको मौलिक अधिकार प्रत्याभूत गरी दिएको छ। मातृभाषामा शिक्षा, संचार र स्थानीय स्तरको प्रशासनमा मातृभाषाको व्यवस्था गर्न पाउने व्यवस्था पनि गरेको छ। भाषिक बहुलवाद र बहुभाषी नीतिसँगै नेपाल जस्तो बहुभाषी मुलुकमा भाषासम्बन्धी केही भाषिक समस्याहरू पनि थपिएका छन्। केही भाषिक विवादहरू हुँदाहुँदै पनि नेपाली भाषाको महत्त्व र कार्य क्षेत्र अभै विस्तार हुँदै पनि छ।

३.१३ आयोग तथा सुभावा समितिका मुख्य अवधारणा

नेपालको शिक्षानीतिलाई विगततर्फ फर्केर हेर्दा 'नेपालमा शिक्षा' नामक राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०११), 'सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा

आयोगको प्रतिवेदन (२०१८), राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८), राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९), उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०५५), उच्चस्तरीय कार्यसमितिको प्रतिवेदन (२०५८), उच्चस्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०७५) लगायतका प्रतिवेदनहरू कार्यान्वयन हुँदै आएका छन् । सरकार अहिले राष्ट्रिय शिक्षानीति २०७६ लाई आधार मानी नयाँ शिक्षा ऐन ल्याउने तयारीमा छ । हालसम्म प्राप्त शिक्षा आयोग र समितिका भाषासम्बन्धी नीतिगत सुझाव यस प्रकार रहेको पाइन्छ-

१. नेपाली भाषालाई राष्ट्रभाषा, सम्पर्कभाषा र सरकारी कामकाजको भाषा बनाउने,
२. नेपालका सबै लोपोन्मुख भाषाको संरक्षण गर्ने,
३. मातृभाषामा प्राथमिक/आधरभूत तहसम्म शिक्षा दिने,
४. मातृभाषी विद्यालयको स्थापना गर्ने,
५. मातृभाषामा पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्ने,
६. राष्ट्रिय भाषाहरूको पहिचान र संरक्षण गर्ने,
७. हरेक भाषामा मानकको चयन, हिज्जे सुधार, लेखन पद्धतिको विकास, वर्णमाला निर्माण, व्याकरण निर्धारण, लिपिसुधार, प्रयोगको विस्तार आदि गर्ने,
८. भाषालाई शिक्षा र सञ्चारको माध्यमका रूपमा विकास गर्ने,
९. भाषा आयोग र प्रतिष्ठानको स्थापना र सञ्चालन गर्ने,
१०. औपचारिक र अनौपचारिक कक्षाहरू सञ्चालन गर्ने,
११. मातृभाषामा पाठ्यसामग्रीहरूको विकास ।

समग्रमा नेपालमा २०११ सालपछि भाषा र शिक्षासँग सम्बन्धित अनेकौं अयोग, नियोग र समितिहरू गठन भएको पाइन्छ । यी समितिको समग्रमा नेपाली भाषा र नेपालमा बोलिने भाषाका सम्बन्धमा लेखन पद्धतिको विकास, हिज्जे सुधार, शब्दकोश निर्माण, व्याकरण लेखन, पाठ्यक्रम र पाठ्यसामग्री निर्माण, लोपोन्मुख भाषाको संरक्षण, मातृभाषामा शिक्षा, बहुभाषी शिक्षानीति, औपचारिक र अनौपचारिक शिक्षा, गोष्ठी र तालिम सञ्चालन आदि विषयसँग सम्बन्धी प्रतिवेदन र अवधारणहरू प्रस्तुत गरेको पाइन्छ ।

